

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΠΕΔΙΟΥ & ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η κοινωνική συνθετότητα στη Νεολιθική Θεσσαλία: Παραδείγματα
από τους οικισμούς του Διμηνίου, της Μάνδρας και της
Παλιόσκαλας.**

Μαλαχτάρης Θεόδωρος

A.M.: M031121011

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ

Σουβατζή Στυλιανή

ΜΕΛΗ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Μηνά Μαρία - Τουρναβίτου Ιφιγένεια

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2023

Στην Κατερίνα

Ευχαριστίες

Στην επιβλέπουσα καθηγήτρια Στέλλα Σουβατζή τόσο για τις πολύτιμες συμβουλές της κατά τη διάρκεια εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας όσο και για την πρόκληση του ενδιαφέροντός μου στο πεδίο της κοινωνικής συνθετότητας στη Νεολιθική περίοδο, στο πλαίσιο του μαθήματός της στο ΠΜΣ «Αρχαιολογία πεδίου και υλικός πολιτισμός». Στα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής, καθηγήτριες Μαρία Μηνά και Ιφιγένεια Τουρναβίτου για τις υποδείξεις και παρατηρήσεις τους. Στην σύντροφό μου Κατερίνα για την κατανόηση και συμπαράστασή της.

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	5
Εισαγωγή.....	7
1. Η κοινωνική συνθετότητα και η Νεολιθική περίοδος.....	9
1.1 Η κοινωνική συνθετότητα.....	9
1.1.1 Η επιρροή του εξελικτισμού στην αρχαιολογική επιστήμη και τα ιεραρχικά μοντέλα.....	10
1.1.2 Η κριτική: Ετεραρχία και άλλες συμπληρωματικές έννοιες.....	16
1.2 Η Νεολιθική περίοδος στη Θεσσαλία.....	19
1.2.1 Η εξέλιξη της έρευνας και το χρονολογικό πλαίσιο.....	20
1.2.2 Το φυσικό περιβάλλον, η οικονομία, η αρχιτεκτονική, οι οικιστικοί τύποι και η διασπορά των οικισμών.....	22
2. Το παράδειγμα του Διμηνίου.....	29
2.1 Οι περίβολοι.....	31
2.2 Τα νοικοκυριά και η κοινωνική διάταξη του οικισμού.....	37
2.3 Η κεντρική αυλή.....	38
2.4 Τα εργαστήρια.....	40
2.5 Οι παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις.....	42
2.6 Σύνοψη.....	47
3. Το παράδειγμα της Μάνδρας.....	48
3.1 Οι λάκκοι.....	49
3.2 Οι ταφές.....	51
3.3 Οι θερμικές κατασκευές και τα λιθόστρωτα.....	52
3.4 Οι τάφοι και η χωρική και χρονική ανάπτυξη του οικισμού.....	53
3.5 Ο περίβολος.....	56
3.6 Τα κτίσματα.....	57
3.7 Σύνοψη.....	58
4. Το παράδειγμα της Παλιόσκαλας.....	60
4.1 Οι περίβολοι.....	60
4.2 Κτίρια και κατασκευές.....	63
4.3 Το κεντρικό κτίριο.....	64
4.4 Ένα περιβάλλον οικονομικής αυτάρκειας.....	66
4.5 Σύνοψη.....	68
5. Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	70

5.1 Συζήτηση	70
5.1.1 Κεντρικά κτίρια, «μέγαρα» και κοινοτικοί χώροι	70
5.1.2 Κατασκευές κοινής χρήσης	73
5.1.3 Περίβολοι και τάφροι	74
5.1.4 Παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις.....	76
5.2 Συμπεράσματα.....	77
Βιβλιογραφία.....	82
Κατάλογος Εικόνων - Σχεδίων	97

Συντομογραφίες

AN	Αρχαιότερη Νεολιθική
MN	Μέση Νεολιθική
NN	Νεότερη Νεολιθική
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
TN	Τελική Νεολιθική
AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AA	Archäologischer Anzeiger
ActaArch	Acta archaeologica
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕΘΣΕ	Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας & Στερεάς Ελλάδας
ΑΕΜΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts
BAR-BS	British Archaeological Reports, British Series
BAR-IS	British Archaeological Reports, International Series
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BSA	British School at Athens Annual
BSA Studies	British School at Athens Studies
CAJ	Cambridge Archaeological Journal
CurrAnthr	Current Anthropology
JFA	Journal of Field Archaeology
JHS	Journal of Hellenic Studies
JMA	Journal of Mediterranean Archaeology
JNES	Journal of Near Eastern Studies
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατοστό
εκτ.	εκτάριο
μ.	μέτρο

σχ.	σχέδιο
τ.μ.	τετραγωνικό μέτρο
χλμ.	χιλιόμετρο

Εισαγωγή

Σε μεγάλο μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας η συνθετότητα των προϊστορικών κοινωνιών συσχετίζεται με τις έννοιες της ιεραρχίας και της κοινωνικής διαφοροποίησης. Η αντίληψη αυτή βασίζεται σε έρευνες προηγούμενων δεκαετιών που υποστήριζαν τη γραμμική εξέλιξη των κοινωνιών σύμφωνα με τα μοντέλα του εξελικτισμού.¹ Η έρευνα της κοινωνικής συνθετότητας φαίνεται να εξαντλείται αποκλειστικά στην οικονομία και τις ιεραρχικές σχέσεις. Αρκετά συχνά δε, παρατηρείται μία προσπάθεια διχοτόμησης των κοινωνιών σε απλές ή σύνθετες, ενώ αντιμετωπίζονται με αμηχανία τα κοινωνικά μοντέλα που δεν περιλαμβάνονται στις εξελικτικές κατηγορίες.

Η αρχαιολογική επιστήμη μεταβάλλεται συνεχώς, νέες έννοιες προστίθενται στη θεωρία και νέες πρακτικές ακολουθούνται στο πεδίο των ανασκαφών και της ερμηνείας. Σε ορισμένες σύγχρονες έρευνες προσεγγίζεται πολύπλευρα η σημασία της συνθετότητας, στην προσπάθεια εξέτασης των μοντέλων κοινωνικής οργάνωσης. Συνεχώς αυξάνονται οι ερευνητές/ριες που χρησιμοποιούν την έννοια της ετεραρχίας απέναντι στις εξελικτικές προσεγγίσεις, ανανεώνοντας το ενδιαφέρον στην εξέταση των νεολιθικών κοινωνιών. Στο κείμενο που ακολουθεί διερευνάται η συγκρότηση ετεραρχικών σχέσεων σε τρεις νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας, στο Διμήνι, στη Μάνδρα και στην Παλιόσκαλα.

Με την έρευνα της κοινωνικής συνθετότητας θα μπορέσουμε να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα, οι ομάδες και οι κοινότητες συμβίωναν μεταξύ τους, τις διεργασίες με τις οποίες διατηρούνταν η κοινωνική συνοχή, τις κοινωνικές σχέσεις στο διακοινοτικό θεσσαλικό γεωγραφικό περιβάλλον και τις συνθήκες δημιουργίας συλλογικής μνήμης. Η εξέταση αυτών των παραγόντων είναι σημαντική απέναντι στη μονομερή αναζήτηση ιεραρχικών δομών σε κάθε οικισμό.

Η αρχιτεκτονική ενός οικισμού αντανakλά τα πιθανά συλλογικά έργα των κατοίκων του. Ο προσανατολισμός των κτιρίων, η ύπαρξη ανοικτών χώρων και η κατασκευή των περιβόλων αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις των κατοίκων. Η εξέταση του υλικού πολιτισμού διευκολύνει την αποκωδικοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στους κατοίκους μιας κοινότητας αλλά και διακοινοτικά. Η εξέταση της κεραμικής και των εργαλείων θα υποδείξει την ενδεχόμενη τεχνολογική αλληλεπίδραση μεταξύ των

¹ Βλ. ενότητα 1.1.1.

οικισμών μιας περιοχής. Οι συλλογικές ή ατομικές πρακτικές αποθήκευσης αντανakλούν τις ιδιαίτερες σχέσεις των μελών μιας κοινότητας.

Τα ευρήματα των ανασκαφών προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για τις παραγωγικές σχέσεις σε κάθε οικισμό. Οι χώροι εγκατάστασης των εργαστηρίων και τα σημεία εύρεσης εργαλείων υποδεικνύουν τις συνέργειες ή τις ατομικές πρακτικές στην παραγωγή των προϊόντων. Η συνεξέταση όλων των δεδομένων θα βοηθήσει στην κατανόηση της οργανωτικής δομής κάθε οικισμού.

Η διάρθρωση της διπλωματικής εργασίας συγκροτείται σε πέντε διακριτά μέρη. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται κριτικά η επιρροή του εξελικτισμού στην εξέταση της κοινωνικής οργάνωσης των αρχαίων πολιτισμών και καταγράφονται, σε αντιδιαστολή, οι σύγχρονες προσεγγίσεις στην έρευνα της κοινωνικής συνθετότητας, με την παρουσίαση της έννοιας της ετεραρχίας και άλλων συμπληρωματικών εννοιών. Στο δεύτερο μέρος του πρώτου κεφαλαίου επιχειρείται μία σύντομη εισαγωγή στο πολιτισμικό περιβάλλον της Νεολιθικής Θεσσαλίας, με αναφορές στην αρχιτεκτονική, τους οικιστικούς τύπους, τη διασπορά των οικισμών, την οικονομία αλλά και την ιστορία της αρχαιολογικής έρευνας και το χρονολογικό πλαίσιο.

Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο διερευνούμε την κοινωνική συνθετότητα του Διμηνίου, της Μάνδρας και της Παλιόσκαλας με ανάλυση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, του υλικού πολιτισμού, της διάταξης των κτιρίων και των κατασκευών και της τοπογραφίας κάθε θέσης. Το πέμπτο κεφάλαιο συζητά συνολικά την έρευνα της συνθετότητας στους τρεις νεολιθικούς οικισμούς και προχωρά σε παράθεση συμπερασμάτων.

1. Η κοινωνική συνθετότητα και η Νεολιθική περίοδος

1.1 Η κοινωνική συνθετότητα

Όπως ανέκαθεν, έτσι και τα τελευταία 12.000 χρόνια, οι ανθρώπινες κοινωνίες μεταβάλλονται συνεχώς και από τις πρώτες αγροτικές κοινότητες στην ιστορία της ανθρωπότητας σήμερα διαβιώνουμε σε μεγάλες πόλεις και μπορούμε να επικοινωνήσουμε με ανθρώπους στο παγκόσμιο περιβάλλον. Οι διαδοχικές αλλαγές των κοινωνιών μπορούν να προσεγγιστούν με την εξέταση της κοινωνικής συνθετότητας,² η οποία μπορεί να οριστεί ως το εύρος της λειτουργικής διαφοροποίησης μεταξύ των διάφορων κοινωνικών στοιχείων και μπορεί να έχει κάθετο ή οριζόντιο σχηματισμό. Η κάθετη συνθετότητα αντανακλά τα συγκεντρωτικά συστήματα και την ιεραρχία, ενώ η οριζόντια αντικατοπτρίζει τη διαφοροποίηση του πληθυσμού σε πολλούς ρόλους ή υποομάδες.³

Οι κοινωνίες συντίθενται από τις πολλαπλές αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων, όμως είναι δύσκολος ο υπολογισμός της επίδρασης που έχει κάθε ανθρώπινη ενέργεια στην κοινωνία.⁴ Οι άνθρωποι αλληλεπιδρούν ενώ οι σχέσεις τους βρίσκονται υπό συνεχή διαπραγμάτευση, επηρεάζονται από τα βιώματα του παρελθόντος, τις παγιωμένες αντιλήψεις, την παροντική συνθήκη και τις μελλοντικές προθέσεις. Οι αλληλεπιδράσεις μπορεί να αφορούν τις σχέσεις μεταξύ ατόμων, ομάδων και κοινοτήτων.⁵

Η συνθετότητα αποτελεί ένα εννοιολογικό εργαλείο με το οποίο διερευνώνται, με διαφορετικές οπτικές, τα πολλαπλά επίπεδα μιας κοινωνίας. Τις προηγούμενες δεκαετίες πραγματοποιήθηκε η εξέταση της συνθετότητας διάφορων κοινωνιών με τη χρήση πολλών μοντέλων και θεωριών, μεταξύ των οποίων ο εξελικτισμός⁶ και πιο πρόσφατα η ετεραρχία.

Στην εξέταση των νεολιθικών κοινωνιών, η κυρίαρχη αρχαιολογική αφήγηση συσχετίζει τη συνθετότητα με τις έννοιες της ιεραρχίας και της κεντρικής εξουσίας. Η προσέγγιση αυτή, όπως θα φανεί παρακάτω, βασίζεται σε παγιωμένες αντιλήψεις των προηγούμενων δεκαετιών, υποστηρίζει τη συνεχή εξέλιξη των κοινωνιών και εστιάζει

² Daems 2021, 1.

³ Feinman 2013, 36.

⁴ Daems 2021, 5.

⁵ Wynne-Jones & Kohring 2007, 2.

⁶ Wynne-Jones & Kohring 2007, 2-3.

στην οικονομία, τις ιεραρχικές σχέσεις και τις εσωτερικές συγκρούσεις.⁷ Κατά κανόνα, αναζητά ένα παρελθόν εξ ορισμού συνδεδεμένο με την καταπίεση, τον ατομισμό και τον ανταγωνισμό. Η ανισότητα μεταξύ των ανθρώπων θεωρείται βέβαιη και δεν αποτελεί ζήτημα προς διερεύνηση.⁸ Σε αρκετές περιπτώσεις δε, οι κοινωνίες διχοτομούνται σε απλές ή σύνθετες⁹ ενώ τα οργανωτικά συστήματα που δεν περιλαμβάνονται σε συγκεκριμένες κατηγορίες αντιμετωπίζονται ως εξαιρέσεις στον κανόνα.¹⁰

1.1.1 Η επιρροή του εξελικτισμού στην αρχαιολογική επιστήμη και τα ιεραρχικά μοντέλα

Η θεωρία που κυριάρχησε στις ανθρωπιστικές επιστήμες στην προσπάθεια διερεύνησης των κοινωνιών είναι αυτή του εξελικτισμού. Η σύνδεση μεταξύ της κοινωνικής συνθετότητας και της εξέλιξης είναι ακόμη και σήμερα βαθιά ριζωμένη στη Δυτική σκέψη. Οι κοινωνίες θεωρείται ότι εξελίσσονται μονογραμμικά από απλές σε σύνθετες. Η οργάνωση και η εξέλιξη των κοινωνιών απασχόλησε τους φιλοσόφους του Διαφωτισμού ήδη από το 18^ο αιώνα. Οι Montesquieu και Turgot επινόησαν διάφορα εξελικτικά στάδια. Στην ταξινόμησή τους τοποθετούσαν χαμηλά τις κυνηγετικές-τροφοσυλλεκτικές ομάδες και στα ανώτερα στάδια τις αγροτικές κοινωνίες.¹¹

Οι διανοητές του 18^{ου} αιώνα, με τα έργα τους, αναδείκνυαν την ανωτερότητα των κοινωνιών της Δύσης σε σύγκριση με τους υπόλοιπους πολιτισμούς. Οι Ευρωπαίοι θεωρούσαν ότι ήταν, το 18^ο αιώνα, κληρονόμοι μιας ιδιαίτερης πολιτισμικής παράδοσης που είχε τις ρίζες της στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, στους Ρωμαίους αλλά και στη μεσαιωνική Δύση. Η αντίληψη αυτή συναντάται ακόμα και στη σύγχρονη Δυτική διανόηση.¹²

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι υποστηρικτές του κοινωνικού εξελικτισμού χρησιμοποίησαν τις αρχές του βιολογικού εξελικτισμού για να περιγράψουν τις διαδικασίες των κοινωνικών αλλαγών. Ο βιολογικός εξελικτισμός θεμελιώνεται σε

⁷ Halstead 1989β. Hayden 1995. Earle 2004.

⁸ Souvatzi 2007, 37.

⁹ Chapman 2003, 71-4. Souvatzi 2008, 41.

¹⁰ McGuire 1983. Miller et al 1989. Saitta 2005.

¹¹ Chapman 2003, 5.

¹² Morris 2013, 1-2.

τρεις πυλώνες, τη φυσική επιλογή, τη μεταβολή και την κληρονομιά μέσω της γενετικής διάδοσης.¹³ Η βιολογική προσέγγιση του εξελικτισμού οφείλεται στον Δαρβίνο και στο έργο του *The origin of species* (1859).¹⁴

Το 19^ο αιώνα ο Morgan επινόησε το σχήμα *αγριότητα - βαρβαρότητα - πολιτισμός* για την κατηγοριοποίηση των κοινωνιών, ενώ ο Thomsen δημιούργησε το σύστημα των τριών εποχών για τη διάκριση των αρχαιολογικών περιόδων που έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα.¹⁵ Ο Spencer, υποστηρικτής της συνεχούς εξέλιξης κάθε ατόμου και του κοινωνικού δαρβινισμού, θεωρούσε ορθολογικές τις διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους εξαιτίας της οικονομικής τάξης, της φυλής και του φύλου τους. Το καπιταλιστικό σύστημα αποτελούσε τη φυσική εξέλιξη στην οικονομική οργάνωση των κοινωνιών ενώ όσα κοινωνικά συστήματα δεν εφάρμοζαν αυτό το οικονομικό μοντέλο ανήκαν σε κατώτερα εξελικτικά στάδια.¹⁶

Οι επιστήμες της ανθρωπολογίας και της αρχαιολογίας αναπτύχθηκαν το 19^ο αιώνα στηριζόμενες σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο. Η αρχαιολογική επιστήμη προσπαθεί ακόμη και σήμερα να απεμπλακεί από αυτές τις ερμηνείες, συμπεριλαμβανομένης της στροφής της έρευνας σε θέματα που αφορούν περισσότερο τις οργανωτικές δομές ή βάσεις των κοινωνιών όπως η κοινότητα, το νοικοκυριό, η ανισότητα, το φύλο κ.ά.¹⁷

Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι Fortes και Evans-Pritchard, με την έρευνά τους στα πολιτικά συστήματα της Αφρικής τη δεκαετία του 1940, επηρέασαν την αγγλική και αμερικανική διάνοηση υπέρ της διάκρισης των κρατών από τις υπόλοιπες κατηγορίες κοινωνιών. Οι υποστηρικτές του πολιτισμικού εξελικτισμού κατέληξαν ότι οι φυλαρχίες, τα κράτη και γενικά οι κοινωνίες στις οποίες διακρίνεται διαφοροποίηση ανήκουν στις σύνθετες κοινωνίες ενώ οι υπόλοιπες περιπτώσεις στις απλές. Δύο από τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της διάκρισης ήταν οι κληρονομικές θέσεις εξουσίας και η άνιση πρόσβαση στις παραγωγικές πηγές.¹⁸

Στην έρευνα της κοινωνικής οργάνωσης των αρχαίων πολιτισμών, κάποιοι/ες αρχαιολόγοι επιχειρούν να προβάλλουν τις ιδεολογικές τους αντιλήψεις. Ο κλάδος της αρχαιολογίας, από τα θεμέλιά του, αποτελεί ένα πεδίο μεσολαβούμενης εμπειρίας

¹³ Daems 2021, 16.

¹⁴ Darwin 1859.

¹⁵ Chapman 2003, 5.

¹⁶ Crumley 2017, 22.

¹⁷ Crumley 2017, 23.

¹⁸ Chapman 2007, 14-5.

του παρελθόντος με επιρροή στη διαμόρφωση των σύγχρονων ταυτοτήτων και συνειδήσεων.¹⁹

Ένα παράδειγμα όσον αφορά τη Νεολιθική προσφέρει η ανασκαφή της θέσης Βισβίκη Μαγούλα βορειοανατολικά του Βελεστίνου στην ανατολική Θεσσαλία το 1941 από τον Reinerth, καθηγητή προϊστορικής αρχαιολογίας στο Βερολίνο, η οποία συζητήθηκε αρκετά για μία μεγάλη χρονική περίοδο εξαιτίας της πιθανής ανακάλυψης του πρωιμότερου «μεγάρου» στην Ελλάδα. Τις επόμενες δεκαετίες, η βασική πληροφόρηση για την αποκάλυψη ενός κτιρίου, με 24 μ. μήκος και 8,4 μ. πλάτος, προερχόταν από ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε το 1942 στην εφημερίδα του Εθνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας. Όμως, αρκετά αργότερα, τα δεδομένα της ανασκαφής και η αρχιτεκτονική παρατήρηση υπέδειξαν ότι τα κτίρια δύο οικιστικών φάσεων συνενώθηκαν για τη δημιουργία ενός ενιαίου σχεδίου στο οποίο απεικονίζεται μία μεγάλη κατασκευή. Το κτίριο που παρουσιάστηκε ως «μέγαρο» δεν υπήρξε ποτέ.²⁰ Ο Reinerth, μέσω της αρχαιολογικής έρευνας, προσπάθησε να προβάλλει τις αρχές του κοινωνικού εξελικτισμού και να αναδείξει την καταγωγή και την ανωτερότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε μία ιδιαίτερη περίοδο.

Στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα οι ιδέες του εξελικτισμού ανασχηματίστηκαν με την ανάπτυξη της Νέας ή Διαδικαστικής αρχαιολογίας. Οι νεοεξελικτιστές υπογράμμιζαν τη σημασία των θετικών επιστημών και των τεχνολογικών καινοτομιών²¹ και κατηγοριοποιούσαν τις κοινωνίες σύμφωνα με την πολιτική τους οργάνωση, η οποία μπορεί να συγκροτούταν από έναν απλό τύπο διοίκησης έως πιο συγκεντρωτικά σχήματα. Από τον πρώιμο 19^ο αιώνα, και τη διάκριση των περιόδων του Thomsen, αρκετοί αρχαιολόγοι συνέχισαν και στον 20^ο αιώνα να εξετάζουν τις αρχαίες κοινωνίες στηριζόμενοι στην εξελικτική προσέγγιση.²²

Ο Renfrew προσπάθησε να εντοπίσει και να ταξινομήσει φυλαρχίες στη Νεολιθική και την ΠΕΧ σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης δημιουργώντας μία λίστα με είκοσι χαρακτηριστικά, όπως η αρχαιολογική θέση, η εξειδίκευση στην παραγωγή κ.ά.²³ Οι Clark και Piggott υποστήριζαν ότι το νεολιθικό Διμήνι είχε ομοιότητες με την πόλη

¹⁹ Bernbeck & McGuire 2011, 3.

²⁰ Atram-Stern 2015, 75-7.

²¹ Daems 2021, 18-9.

²² Chapman 2003, 38.

²³ Chapman 2003, 39.

της Τροίας (Εποχή του Χαλκού) και θεώρησαν ότι οι περίβολοι του οικισμού της ανατολικής Θεσσαλίας αποτέλεσαν πρότυπο για την εξέλιξη των οχυρώσεων στην ΠΕΧ.²⁴ Όμως τη συγκεκριμένη περίοδο οι περίβολοι στο Διμήνι δεν είχαν οχυρωματική χρήση.²⁵

Οι ανθρωπολόγοι Service και Fried επηρέασαν σημαντικά τη νέο-εξελικτική αρχαιολογική προσέγγιση. Ο Service επινόησε μία κοινωνική κατηγοριοποίηση που αποτελούταν από την εξελικτική ακολουθία ομάδα, φυλή, φυλαρχία, κράτος.²⁶ Αυτά τα στάδια αντανακλούσαν τις προσδοκίες του Δυτικού κόσμου όμως η οργάνωση μιας κοινωνίας δεν μεταβάλλεται εύκολα από φυλή σε φυλαρχία.²⁷ Αντίστοιχα, ο Fried ταξινόμησε εξελικτικά τις κοινωνίες με τη μετάβασή τους από την ισονομία, στη διαστρωμάτωση και στο κράτος.²⁸ Ο Fried επηρεάστηκε από τον Marx σχετικά με τις αιτίες δημιουργίας των κοινωνικών ανισοτήτων.²⁹

Η εθνογραφική έρευνα είναι σημαντική στην κατανόηση ορισμένων από τους τρόπους συγκρότησης των κοινωνιών και διατήρησης της συνοχής τους,³⁰ όμως η χρήση εθνογραφικών παραδειγμάτων ως ενδείξεις της εξελικτικής διαδρομής των κοινωνιών είναι προβληματική. Αρκετές περιπτώσεις κοινωνιών δεν εντάσσονται σε καμία κατηγορία εξαιτίας της ιδιαίτερης κοινωνικοπολιτικής τους οργάνωσης, η οποία, επιπλέον, μεταβάλλεται συνεχώς.³¹ Οι Service και Fried βασίζονταν κυρίως στην ανθρωπολογική παρατήρηση και στην καταγραφή των γενικών χαρακτηριστικών κάθε κοινωνικής οργάνωσης. Όμως ένας αρχαιολόγος δεν μπορεί να ανασκάψει απευθείας τους θεσμούς και το κοινωνικό σύστημα.³²

Η εξ ορισμού ύπαρξη κοινωνικής διαφοροποίησης στις νεολιθικές κοινωνίες υποστηρίζεται σθεναρά ακόμη και στον 21^ο αιώνα. Ο Trigger θεωρεί ότι οι πρώιμοι πολιτισμοί αποτελούσαν τους πρώτους, απλοϊκούς κοινωνικούς τύπους που λειτουργούσαν με κοινωνική διαστρωμάτωση. Στις νεολιθικές θέσεις υπήρχε μία

²⁴ Clark & Piggott 1965. Χουρμουζιάδης 1993, 122-23.

²⁵ Χουρμουζιάδης 1993, 122-23.

²⁶ Service 1962.

²⁷ Graeber & Wengrow 2015, 608.

²⁸ Fried 1967.

²⁹ Daems 2021, 19.

³⁰ Wynne-Jones & Kohring 2007, 4.

³¹ Chapman 2003, 41-5.

³² Daems 2021, 19.

ανώτερη ομάδα που βασιζόταν στον έλεγχο του αγροτικού πλεονάσματος, το οποίο αποσπούσε με διάφορες πρακτικές από τον υπόλοιπο πληθυσμό.³³

Όμως οι ομάδες που οργάνωναν την παραγωγή δεν πρέπει να ταυτίζονται με τον πληθυσμό που κατείχε και αντάλλασσε τα τελικά προϊόντα. Οι πηγές παραγωγής και τα προϊόντα σε κάθε οικισμό είναι πιθανό να ελέγχονταν σε επίπεδο κοινότητας. Η ταύτιση μεταξύ παραγωγής και ιδιοκτησίας μπορεί να είναι αυτονόητη στη Δυτική οικονομία αλλά ίσως δεν εφαρμόζοταν στις οικονομίες των μη καπιταλιστικών αρχαίων κοινωνιών.³⁴ Εκτός των οικονομικών παραγόντων υπάρχουν και άλλοι συντελεστές που μπορούν να συμβάλλουν στη δημιουργία κοινωνικών διακρίσεων όπως η ηλικία, το φύλο, η καταγωγή, η εξειδίκευση, η τελετουργική γνώση κ.ά.³⁵

Αρκετοί αρχαιολόγοι προσπάθησαν να εντοπίσουν τις πρώτες ιεραρχικά οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες στις νεολιθικές θέσεις της Άνω Μεσοποταμίας. Η μνημειακή αρχιτεκτονική σε θέσεις όπως το Nevalı Çori και το Göbekli Tepe χρησιμοποιήθηκε ως παράδειγμα της κατεύθυνσης των κοινωνιών προς τον συγκεντρωτισμό,³⁶ την ανισότητα και την κοινωνική διαφοροποίηση.³⁷

Στον ελληνικό χώρο η ΝΝ ιδιαίτερα θεωρείται περίοδος εντατικοποίησης της εκμετάλλευσης της γης και ανάπτυξης της αποθηκευτικής δυνατότητας με την κατασκευή μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων και λάγκων.³⁸ Ο Halstead υποστήριξε ότι στη ΝΝ κατασκευάστηκαν στο εσωτερικό αρκετών οικισμών περιφράξεις και δημιουργήθηκαν διακριτοί χώροι εντός των κατοικιών για την ατομική αποθήκευση των αγαθών και τον οικονομικό έλεγχό τους.³⁹

Οι περιορισμοί στους χώρους και η αύξηση της παραγωγής αντικατοπτρίζουν, για πολλούς αρχαιολόγους, την ανεξαρτησία των ατόμων ή ομάδων από την κοινότητα και τη μετάβαση προς τον πολιτικό συγκεντρωτισμό.⁴⁰ Η ΝΝ, στον ελληνικό χώρο, θεωρήθηκε ως ενδεικτική της πορείας των κοινοτήτων προς τα ιεραρχικά μοντέλα εξουσίας.

³³ Trigger 2003, 46-7.

³⁴ Souvatzi 2007, 48-51.

³⁵ Souvatzi 2008, 42.

³⁶ Hauptmann 1999, 82. Chapman 2007, 16-7.

³⁷ Özdoğan 1999, 230. Chapman 2007, 16-7.

³⁸ Souvatzi 2008, 214-15.

³⁹ Halstead 1999, 80-1.

⁴⁰ Souvatzi 2013, 22.

Άλλες παρόμοιες αρχαιολογικές προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στην οικονομική έναντι της κοινωνικής διάστασης και προβάλλουν τη σύγχρονη οικονομική αντίληψη στις κοινωνίες του παρελθόντος. Η εντατικοποίηση της παραγωγής, ωστόσο, μπορεί να αφορά απλώς την προσπάθεια αποθήκευσης επαρκών ποσοτήτων τροφής που χρειάζεται ένα νοικοκυριό σε μία περίοδο, την ανάγκη πλεονάσματος για την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων και σχέσεων, συμβολικές ανταλλαγές κ.ά.⁴¹ Επιπλέον, όσοι ασκούν την εξουσία ή κατέχουν τα μέσα παραγωγής δεν ταυτίζονται πάντοτε με όσους κατέχουν ή ανταλλάσσουν το πλεόνασμα.⁴²

Τις τελευταίες δεκαετίες σημαντικό μέρος της έρευνας στράφηκε στη μελέτη των αντιστάσεων εντός των ιεραρχικών κοινωνιών του παρελθόντος⁴³ ως καθοριστικό παράγοντα ανάμεσα στις σχέσεις κυριαρχίας όμως, η συζήτηση για τις αντιστάσεις προϋποθέτει αυτομάτως την ύπαρξη ιεραρχιών και δεν ενθαρρύνει την αναζήτηση άλλων σχημάτων κοινωνικής οργάνωσης.⁴⁴ Κάποιοι αρχαιολόγοι ασχολήθηκαν με τις πρακτικές συγκρότησης των κοινωνιών και τους τρόπους εγκαθίδρυσης των ανισοτήτων χωρίς να συμμετέχουν στη συζήτηση για την ταξινόμηση των κοινωνιών.⁴⁵ Οι προσεγγίσεις αυτές αποστασιοποιούνται από τα νέο-εξελικτικά σχήματα αλλά με την εξέταση των τρόπων θεμελίωσης των κοινωνικών διαφορών διαιώνίζεται η αντίληψη ύπαρξης αποκλειστικά και μόνο ιεραρχικών σχέσεων στις προϊστορικές κοινωνίες.⁴⁶

Ο Latour επισήμανε τη σημασία του υλικού πολιτισμού και των διαδικασιών παραγωγής του στην εξέταση της κοινωνικής συνθετότητας. Τα άτομα αλληλεπιδρούν στις καθημερινές πρακτικές παραγωγής των προϊόντων και επηρεάζουν τη συνθετότητα του κοινωνικού περιβάλλοντος.⁴⁷ Ο Chapman υποστήριξε ότι οι σύγχρονες ανθρώπινες κοινωνίες μεταβάλλονται συνεχώς και είναι περισσότερο σύνθετες, συγκριτικά με τις παρελθοντικές, σε τομείς όπως η διασύνδεση μεταξύ των ατόμων στις πόλεις και η ανάπτυξη των ανθρώπινων δικτύων στο παγκόσμιο περιβάλλον.⁴⁸ Όμως η συνθετότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη μονογραμμική κοινωνική εξέλιξη κατά στάδια και οι αρχαιολόγοι δεν πρέπει να

⁴¹ Strathern 1988. Spielmann 2002, 195-207. Souvatzi 2008, 214-215.

⁴² Saitta 2005, 29.

⁴³ Miller, Rowlands & Tilley 1989.

⁴⁴ Wynne-Jones & Kohring 2007, 4-5.

⁴⁵ Price & Feinman 1995.

⁴⁶ Wynne-Jones & Kohring 2007, 4-5.

⁴⁷ Latour 1991. Wynne-Jones & Kohring 2007, 8.

⁴⁸ Chapman 2003, 7.

προσεγγίζουν τις αρχαίες κοινωνίες διχοτομικά σε απλές και σύνθετες. Τέτοιες ταξινομήσεις διαστρεβλώνουν την κρίση των ερευνητών/τριών στην προσπάθεια εξέτασης των διάφορων και ποικίλων κοινωνικών σχημάτων και μεταβολών.⁴⁹

1.1.2 Η κριτική: Ετεραρχία και άλλες συμπληρωματικές έννοιες

Ο McCulloch χρησιμοποίησε τον όρο ετεραρχία (1945) στην έρευνα της τεχνητής νοημοσύνης υποστηρίζοντας ότι, ενώ παρατηρούνται στοιχεία μεθοδικότητας, ο ανθρώπινος εγκέφαλος δεν οργανώνεται ιεραρχικά.⁵⁰ Η πρόταση αυτή ενίσχυσε την έρευνα του ανθρώπινου εγκεφάλου και την εξέλιξη πεδίων όπως η τεχνητή νοημοσύνη και τα πληροφοριακά συστήματα.⁵¹

Απέναντι στη μονομερή προσέγγιση της κοινωνικής συνθετότητας με τη χρήση εξελικτικών μοντέλων, η Crumley⁵² χρησιμοποίησε την έννοια της ετεραρχίας του McCulloch. Η ετεραρχία μπορεί να οριστεί ως η σχέση των διάφορων κοινωνικών στοιχείων μεταξύ τους όταν είναι αταξινόμητα ή όταν έχουν τη δυνατότητα να ταξινομηθούν με διαφορετικούς τρόπους. Στις ετεραρχικές κοινωνίες μπορούν να αναπτυχθούν ιεραρχικά σχήματα αλλά και σχέσεις ισότητας. Μία κοινωνία μπορεί να λειτουργεί χωρίς ιεραρχίες ή με την ύπαρξη ιεραρχιών που λειτουργούν σε πολλαπλά επίπεδα.⁵³

Η έννοια της ετεραρχίας είναι σημαντική εξαιτίας της σχετικής απροσδιοριστίας της και της ρευστότητάς της. Η συνθετότητα δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ιεραρχία αλλά με τις ετεραρχικές σχέσεις, δηλαδή με όλες τις ενέργειες των ανθρώπων στο χώρο και το χρόνο. Η χρήση της ιεραρχίας, ως εννοιολογικό εργαλείο, δεν είναι αρκετή στην έρευνα της κοινωνικής συνθετότητας. Στην εξέταση των κοινωνικών σχέσεων μπορεί να χρησιμοποιηθεί η έννοια της ετεραρχίας. Οι κοινωνικές σχέσεις είναι ετεραρχικές όταν κάθε δομικό στοιχείο μιας κοινότητας δεν μπορεί να ταξινομηθεί σε σχέση με τα υπόλοιπα ή μπορεί να ταξινομηθεί με διαφορετικούς τρόπους.⁵⁴

⁴⁹ Chapman 2007, 17-8.

⁵⁰ McCulloch 1945, 89-93.

⁵¹ Crumley 1987, 157.

⁵² Crumley 1995, 3.

⁵³ Crumley 1995, 3-4.

⁵⁴ Crumley 1987, 157-58 & 163.

Η έννοια της ετεραρχίας ανανέωσε το ενδιαφέρον αρκετών αρχαιολόγων και σε πολλές περιπτώσεις νεολιθικών θέσεων η κοινωνική συνθετότητα εξετάζεται μέσω της διερεύνησης των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, χωρικών και χρονικών δεδομένων.⁵⁵ Η ετεραρχία μπορεί να χρησιμοποιηθεί και στην έρευνα της δυναμικής των τελετουργιών και της σημασίας τους για τις κοινωνικές σχέσεις.⁵⁶

Τα μοντέλα και οι έννοιες που χρησιμοποιούνται στην επιστημονική έρευνα είναι χρήσιμο να απορρίπτονται όταν αποδεικνύεται ότι δεν αποτελούν αξιόπιστες πρακτικές στην επεξεργασία των δεδομένων.⁵⁷ Στην αρχαιολογική έρευνα θα μπορούσε να εγκαταλειφθεί το εξελικτικό μοντέλο, ώστε να μη χρησιμοποιείται στην εξέταση της κοινωνικής συνθετότητας. Η ανάλυση των νεολιθικών κοινοτήτων στην παρούσα εργασία δεν έχει ως αφετηρία αυτό το μοντέλο.

Στην προσπάθεια μας να εξετάσουμε την κοινωνική συνθετότητα στη Νεολιθική περίοδο και με βάση τον ορισμό της ετεραρχίας μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ακόμη δύο συγγενικές ή συμπληρωματικές σημασίες - έννοιες. Η μία έννοια αφορά την αξία της ισότητας και η άλλη σχετίζεται με την ηθική οικονομία, όπως αναγνωρίστηκε στην κοινωνική ανθρωπολογία.

Η ισότητα είναι μία αξία που παρότι έχει καλλιεργηθεί στη Δυτική φιλοσοφική παράδοση, στην πράξη, η πλήρης ισότητα των ανθρώπων δεν έχει βρει εφαρμογή στις Δυτικές κοινωνίες. Εξίσου παράδοξο είναι ότι ενώ πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούν την ισότητα ως μία από τις σημαντικότερες αξίες, οι περισσότεροι αναζητούν την ανισότητα στο εσωτερικό των κοινωνιών.⁵⁸

Στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες πολλοί ερευνητές θεωρούν ότι η ισότητα αποτελεί μία φαινομενική αξία που ίσως κατευθύνεται από συγκεκριμένες ιδεολογίες και ότι, αντίθετα, η ανισότητα εντοπίζεται ευκολότερα σε μία κοινωνία. Η προχειρότητα με την οποία εξετάζεται η ισότητα στην ακαδημαϊκή κοινότητα υποδεικνύει την εγκατάλειψη της προσπάθειας να αποκαλυφθεί η σημαντικότητα της αξίας της, ως θεμελιώδους συστατικού όλων των κοινωνιών. Αυτή η ερευνητική παραδοξότητα μας παρασύρει στην άγνοια σχετικά με μη γνωστά αλλά υπαρκτά κοινωνικά μοντέλα που βασίζονταν στην ισονομία μεταξύ των μελών τους.⁵⁹ Οι

⁵⁵ Souvatzi 2008, 41.

⁵⁶ Wynne-Jones & Kohring 2007, 6-7.

⁵⁷ Crumley 2007, 31.

⁵⁸ Robbins 1994, 21.

⁵⁹ Robbins 1994, 21-2 & 24.

αρχαιολόγοι που εξετάζουν την κοινωνική συνθετότητα πρέπει να κατανοούν την έννοια της ισότητας και την επιρροή της τόσο στη συγκρότηση του Δυτικού πολιτισμού όσο και στον υπόλοιπο κόσμο αλλά και στις αρχαίες κοινωνίες.

Ο Whittle χρησιμοποίησε τον όρο ηθική κοινότητα για να επισημάνει τη σημασία της εξέτασης των μικρότερων ομάδων και των ατόμων ενός νεολιθικού οικισμού.⁶⁰ Επίσης, την τελευταία δεκαετία υπήρξαν αρκετές δημοσιεύσεις στο χώρο των κοινωνικών επιστημών σχετικές με την έννοια της ηθικής οικονομίας. Η ηθική οικονομία αποτελεί έναν οικονομικό τύπο που έρχεται σε αντίθεση με τη δομή των σύγχρονων εμπορευματοποιημένων κοινωνιών και σχετίζεται με τις έννοιες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης.⁶¹

Η ηθική οικονομία συνθέτει την παραγωγή και την κυκλοφορία των αγαθών με τις ανθρώπινες αξίες. Στο μοντέλο της ηθικής οικονομίας αναπτύσσονται ισχυρές σχέσεις και δημιουργούνται υποχρεώσεις και δεσμοί μεταξύ των συναλλασσομένων. Κάθε οικονομική δραστηριότητα εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τις σχέσεις που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν ενώ ταυτόχρονα υπάρχει η υποχρέωση για την επανάληψη των συναλλαγών στο μέλλον. Η οικονομική δραστηριότητα που βασίζεται σε αυτές τις σχέσεις θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και οικονομία της αμοιβαιότητας.⁶²

Ορισμένοι/ες αρχαιολόγοι προσεγγίζουν τις αρχαίες κοινωνίες με τη χρήση εννοιών, όπως η αυτοδιαχείριση και η αμοιβαιότητα. Η θεωρία της αμοιβαιότητας εξετάζει τα σχήματα με τα οποία άτομα και ομάδες ενώνονται συλλογικά απέναντι στο συγκεντρωτισμό. Οι κοινωνίες αυτοδιαχείρισης και αμοιβαιότητας συνιστούν την προσπάθεια των ανθρώπων να αναπτύξουν τις κοινότητές τους με τους δικούς τους κανόνες. Στην αρχαιολογική ανασκαφή είναι σημαντικό να εντοπίζονται και να εξετάζονται τα υλικά ευρήματα που μπορούν να συνδεθούν με την ενδεχόμενη κοινωνική αμοιβαιότητα και αυτοδιαχείριση.⁶³ Η εξέταση των κατασκευών, των τεχνέργων, της τεχνολογίας και του τοπίου μιας αρχαιολογικής θέσης κρίνεται απαραίτητη στην έρευνα της συνθετότητας.⁶⁴

⁶⁰ Whittle 2003, 68-9.

⁶¹ Carrier 2018, 19.

⁶² Carrier 2018, 30-2.

⁶³ Orser Jr. 2017, 24-5.

⁶⁴ Rogers 1995. Crumley 2007, 35-6.

Πλέον υπάρχουν και αρκετές αρχαιολογικές και εθνογραφικές έρευνες στις οποίες επισημαίνεται ότι διαχρονικά υπήρξαν κοινότητες που οργανώνονταν συλλογικά, χωρίς ιεραρχίες και κεντρική εξουσία. Σε αρκετές περιπτώσεις το οργανωτικό σύστημα βασιζόταν στο μοντέλο της αυτοδιαχείρισης.⁶⁵ Η χρονική περίοδος στην οποία μία αρχαία κοινωνία λειτουργούσε με οριζόντια οργάνωση μας φαίνεται σύντομη επειδή την παρατηρούμε με την προοπτική των αρχαιολογικών χρονολογήσεων. Όμως αυτές οι περιπτώσεις κοινωνικής οργάνωσης διαρκούσαν πολύ περισσότερο από αντίστοιχες σύγχρονες προσπάθειες.⁶⁶

Σε νεολιθικές θέσεις στην Ελλάδα και στην Τουρκία παρατηρούνται χαρακτηριστικά που δεν επιτρέπουν την κατηγοριοποίησή τους στα διάφορα εξελικτικά μοντέλα. Στο Catalhöyük σημειώνεται συνεχής κατοίκηση για χιλιετίες. Σε ένα τμήμα της αρχαιολογικής θέσης εντοπίστηκαν δεκαοκτώ φάσεις κατοίκησης με τον πληθυσμό να εκτιμάται από 5000 έως 8000 ανθρώπους. Το μέγεθος και η εσωτερική οργάνωση των κτιρίων δεν μεταβάλλονταν στη διάρκεια του χρόνου, αντικατοπτρίζοντας κοινωνική σταθερότητα και ισχυρούς κοινοτικούς κανόνες, ενώ ούτε το είδος και η κατανομή των ευρημάτων υποδεικνύουν κοινωνική ανισότητα ή κεντρική διοίκηση. Στο Catalhöyük συγκροτήθηκε μία συμπαγής κοινωνία που διατηρήθηκε, με την εφαρμογή της κοινωνικής ισότητας, για μία περίοδο περίπου δύο χιλιάδων ετών.⁶⁷

Σε αρκετές νεολιθικές θέσεις στον ελληνικό χώρο (Θέρμη, Μακρύγιαλος, Σταυρούπολη, Γαλήνη, Διμήνη κ.ά.) εντοπίστηκαν κατασκευές και ανοικτοί χώροι που δεν σχετίζονταν με συγκεκριμένα νοικοκυριά. Οι εγκαταστάσεις αυτές αφορούσαν την αποθήκευση, την κατανάλωση τροφής, την παραγωγή προϊόντων και την κοινή χρήση εστιών, φούρνων, εργαλείων κ.ά.⁶⁸ Τα χαρακτηριστικά αυτών των οικισμών αντανakλούν τις συλλογικές πρακτικές στην οργάνωσή τους.

1.2 Η Νεολιθική περίοδος στη Θεσσαλία

Οι πρώτες προσπάθειες κοινωνικής οργάνωσης των ανθρώπων πραγματοποιήθηκαν στην Εγγύς Ανατολή σε μία μεταβατική διαδικασία από τη 10η έως την 6η χιλιετία π.Χ., με την εξημέρωση φυτών και ζώων, τη μόνιμη εγκατάσταση, την προηγμένη

⁶⁵ Graeber & Wengrow 2021, 24.

⁶⁶ Thurston & Fernández-Götz 2021, 26.

⁶⁷ Souvatzi 2021.

⁶⁸ Souvatzi 2008, 215.

λιθοτεχνία και την ανάπτυξη της αγγειοπλαστικής και άλλων τεχνών και τεχνολογιών.⁶⁹ Στον ελλαδικό χώρο τον τελευταίο αιώνα έχουν εντοπιστεί εκατοντάδες νεολιθικοί οικισμοί.⁷⁰ Η Θεσσαλία αποτελεί μία από τις σημαντικότερες περιοχές της περιόδου και επίκεντρο της διερεύνησης των οικιστικών τύπων.

1.2.1 Η εξέλιξη της έρευνας και το χρονολογικό πλαίσιο

Οι πρώτες ανασκαφές στη Θεσσαλία πραγματοποιήθηκαν από τον Χ. Τσουντα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο Διμήνι και στο Σέσκλο. Στο έργο του *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου* περιλαμβάνεται και ένας κατάλογος με 63 νεολιθικές θεσσαλικές θέσεις.⁷¹ Οι Wace και Thompson, περίπου την ίδια περίοδο με τον Τσουντα, εξέτασαν αρκετούς νεολιθικούς οικισμούς στη Θεσσαλία και προχώρησαν σε δημοσίευση του έργου τους *Prehistoric Thessaly*.⁷² Το 1933 εκδόθηκε η έρευνα της Αμερικανίδας Hansen με τίτλο *Early civilization in Thessaly*.⁷³ Η Hansen τη δεκαετία του 1920 περιηγήθηκε στη Θεσσαλία και επισκέφτηκε αρκετές νεολιθικές μαγούλες.

Εξαιτίας αυτών των πρώτων ανασκαφών και δημοσιεύσεων, η Θεσσαλία συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της Νεολιθικής έρευνας στην Ελλάδα. Την περίοδο 1950-1970 ο Milojević διεύθυνε αρκετές ανασκαφές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου σε θέσεις της Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού, με κύριο στόχο την αναγνώριση και χρονολόγηση φάσεων και τις σχέσεις της Θεσσαλίας με τη νότια Ελλάδα και τα Βαλκάνια.⁷⁴

Αρκετές έρευνες στη νεολιθική Θεσσαλία και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας πραγματοποίησε ο Δ. Θεοχάρης. Ο Θεοχάρης συνέχισε την ανασκαφή του Σέσκλου (1956-1977), επεξεργάστηκε τα δεδομένα από διάφορους νεολιθικούς οικισμούς στον ελλαδικό χώρο και διέκρινε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής.⁷⁵ Δύο από τα

⁶⁹ Treuil 2015, 129.

⁷⁰ Souvatzi 2008, 47.

⁷¹ Τσουντας 1908.

⁷² Wace & Thompson 1912.

⁷³ Hansen 1933.

⁷⁴ Souvatzi 2008, 48.

⁷⁵ Souvatzi 2008, 50.

συνθετικά έργα του για τη Νεολιθική είναι τα *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*⁷⁶ και *Νεολιθική Ελλάδα*.⁷⁷

Σημαντική ήταν η έρευνα του Γ. Χουρμουζιάδη στην προσέγγιση της καθημερινής ζωής των ανθρώπων.⁷⁸ Οι ανασκαφές του στο Διμήνι την περίοδο 1975-1977⁷⁹ και οι παρατηρήσεις του για τη χωρική και κοινωνική οργάνωση του οικισμού⁸⁰ ανανέωσαν το ενδιαφέρον στην έρευνα της συγκεκριμένης θέσης.

Το 1992 εκδόθηκε το έργο του Κ. Γαλλή *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας*,⁸¹ το οποίο προσεγγίζει τοπογραφικά τις νεολιθικές θέσεις της περιοχής. Σε δημοσίευση των Σ. Ανδρέου, Μ. Φωτιάδη και Κ. Κωτσάκη το 1996 συνοψίζονται οι έρευνες για την προϊστορική Θεσσαλία και Μακεδονία.⁸² Από το 2003 πραγματοποιείται κάθε τρία έτη το *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας* που διοργανώνουν το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας και οι Εφορείες Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας. Την περίοδο 1990-2005 αυξήθηκαν οι ανασκαφικές έρευνες εξαιτίας της κατασκευής πολλών δημοσίων έργων στην περιοχή, όπως οι εθνικές οδοί κ.ά.⁸³ Πρωτοπόρο μεθοδολογικά είναι το πρόγραμμα *IGEAN: Καινοτόμες γεωφυσικές προσεγγίσεις για τη μελέτη των πρώιμων αγροτικών εγκαταστάσεων της νεολιθικής Θεσσαλίας* του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών,⁸⁴ το οποίο προσέφερε νέες πληροφορίες όσον αφορά τη διάταξη και τη χωρική οργάνωση εντός των οικισμών αλλά και διακοινοτικά.

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες έχουν πραγματοποιηθεί πολλές ανασκαφικές έρευνες από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων Θεσσαλίας και τμήματα αρχαιολογίας Πανεπιστημίων της Ελλάδας και του εξωτερικού. Επίσης, έχουν ολοκληρωθεί αρκετές διδακτορικές διατριβές, έχουν δημοσιευθεί πολλές έρευνες σε τόμους και επιστημονικά περιοδικά και έχουν οργανωθεί συνέδρια για τη Νεολιθική στη Θεσσαλία.

⁷⁶ Θεοχάρης 1967.

⁷⁷ Θεοχάρης 1973.

⁷⁸ Souvatzi 2008, 50.

⁷⁹ Χουρμουζιάδης 2007, 187.

⁸⁰ Souvatzi 2008, 50.

⁸¹ Γαλλής 1992.

⁸² Andreou, Fotiadis & Kotsakis 1996.

⁸³ Τουφεξής 2017α, 6.

⁸⁴ Η σελίδα του προγράμματος: <https://igean.ims.forth.gr/?q=el>.

Στη χρονολόγηση των περιόδων της Νεολιθικής στην Ελλάδα παρατηρούνται διαφορετικές προσεγγίσεις και αποκλίσεις στις δημοσιεύσεις των ερευνητών.⁸⁵ Η σαφής διάκριση της πολιτισμικής ακολουθίας, η οριστικοποίηση των χρονικών ορίων κάθε περιόδου της Νεολιθικής και η ένταξη όλων των περιοχών της Ελλάδας σε ένα χρονολογικό πίνακα κρίνεται απαραίτητη.⁸⁶

Η Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-6000 π.Χ.) δεν έχει διερευνηθεί αρκετά, ενώ η Μέση Νεολιθική (6000-5500 π.Χ.) έχει προσεγγιστεί περισσότερο σε σύγκριση με την ΑΝ. Η Νεότερη Νεολιθική (5500-4500 π.Χ.) αποτελεί την πιο τεκμηριωμένη περίοδο ενώ τα ευρήματα της Τελικής Νεολιθικής (4500-3300 π.Χ.) δεν διακρίνονται εύκολα από τις προηγούμενες περιόδους αλλά και από την ΠΕΧ.⁸⁷

1.2.2 Το φυσικό περιβάλλον, η οικονομία, η αρχιτεκτονική, οι οικιστικοί τύποι και η διασπορά των οικισμών

Το φυσικό περιβάλλον

Το κλίμα στη Νεολιθική Ελλάδα ήταν μεσογειακό, με πολλές βροχές τους χειμερινούς μήνες και ξηρά, ζεστά καλοκαίρια. Το τοπίο χαρακτηρίζεται από πολλούς ορεινούς όγκους, απότομες πλαγιές και λόφους που γενικά περιορίζουν τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και τις περιοχές εγκατάστασης των ανθρώπων.⁸⁸

Στη Νεολιθική υπήρχαν δασώδεις εκτάσεις που είχαν αναπτυχθεί μετά το Πλειστόκαινο και κάλυπταν αρκετές περιοχές, με κυρίαρχα είδη τη βελανιδιά, τη φτελιά, τη φλαμουριά, τη φουντουκιά, το πεύκο κ.ά.⁸⁹ Εκτός από τις δασώδεις υπήρχαν και εκτάσεις που καλύπτονταν από θάμνους και χαμηλά δένδρα.⁹⁰ Στη ΝΝ η βλάστηση σε πολλές περιοχές θα είχε υποχωρήσει εξαιτίας της ανθρώπινης δραστηριότητας.⁹¹ Οι τρεις οικισμοί που εξετάζουμε βρίσκονται στην ανατολική Θεσσαλία και χρονολογούνται στη Νεότερη και στην Τελική Νεολιθική. Η Μάνδρα βρίσκεται στα δυτικά όρια της ανατολικής Θεσσαλίας ενώ η Παλιόσκαλα και το Διμήνι στα ανατολικά.

⁸⁵ Ο Τουφεξής δημιούργησε ένα χρονολογικό πίνακα της Νεολιθικής στον ελληνικό χώρο συγκεντρώνοντας ορισμένες από τις διαφορετικές εκτιμήσεις των ερευνητών (2017α, 38).

⁸⁶ Souvatzi 2008, 51.

⁸⁷ Souvatzi, Reingruber & Toufexis 2021, 1177.

⁸⁸ Demoule & Perlès 1993, 358-59.

⁸⁹ Halstead 1989α, 23-53.

⁹⁰ Demoule & Perlès 1993, 360.

⁹¹ Zangger 1991, 2-6.

Στα δυτικά όρια της ανατολικής Θεσσαλίας υπάρχουν κάποια χαμηλά όρη με περάσματα προς τη δυτική Θεσσαλία ενώ στα ανατολικά υπάρχουν τα όρη Όσσα και Μαυροβούνι⁹² και στα νοτιοανατολικά το Πήλιο. Τα όρη αυτά διαχωρίζουν τη θεσσαλική πεδιάδα από το Αιγαίο. Στα βόρεια υπάρχουν οι πρόποδες του Ολύμπου και το πέρασμα των Τεμπών προς τη Μακεδονία ενώ στα νότια υπάρχουν χαμηλά όρη και ένα πέρασμα προς την πεδιάδα του Αλμυρού που αποτελεί το νότιο όριο της ανατολικής Θεσσαλίας.

Η ανατολική Θεσσαλία είχε αρκετούς υδάτινους πόρους που προέρχονταν από τη λίμνη Κάρλα, τον Πηνειό και τους παραποτάμους του αλλά και τις πλημμυρικές πεδιάδες.⁹³ Ο Πηνειός διασχίζει τη θεσσαλική πεδιάδα με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τη Λάρισα και στη συνέχεια βορειοανατολικά προς τα Τέμπη. Αρκετοί νεολιθικοί οικισμοί ήταν εγκατεστημένοι κατά μήκος του Πηνειού. Η λίμνη Κάρλα, πλησίον της οποίας εντοπίστηκε ο οικισμός της Παλιόσκαλας, βρίσκεται στο νοτιοανατολικό όριο της θεσσαλικής πεδιάδας. Η σύγχρονη έκταση της λίμνης, η οποία προέρχεται από πρόσφατη, μερική αποκατάσταση μετά την αποξήρανσή της στη δεκαετία του 1960, είναι περιορισμένη συγκριτικά με εκείνη της Νεολιθικής, όταν τα ανατολικά όρια της λίμνης πλησίαζαν τους πρόποδες του Μαυροβουνίου. Όταν πλημμύριζε ο Πηνειός τα νερά του κάλυπταν αρκετές εκτάσεις μέχρι την Κάρλα στα νοτιοανατολικά του.⁹⁴

Εκτός του Πηνειού και των παραποτάμων του υπήρχαν χείμαρροι που μετέφεραν μεγάλες ποσότητες νερού από τα βουνά και τους λόφους της περιοχής προς τις πεδινές εκτάσεις. Η ποιότητα του εδάφους ίσως είναι μία από τις κύριες αιτίες της εγκατάστασης πολλών νεολιθικών οικισμών στην ανατολική Θεσσαλία. Το αργιλώδες έδαφος που εντοπίζεται σε διάφορα σημεία της πεδιάδας ευνοούσε τη γονιμότητα του εδάφους και τη μεγάλη συγκομιδή στις διάφορες καλλιέργειες,⁹⁵ ενώ προσφέρεται και για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας.

⁹² Johnson & Perlès 2004, 66.

⁹³ Helly, Bravard & Caputo 2000, 3.

⁹⁴ Τουφεξής 2017α, 18-9.

⁹⁵ Johnson & Perlès 2004, 66.

Η οικονομία

Η Νεολιθική Ελλάδα χαρακτηρίζεται από εντατικοποίηση της γεωργικής παραγωγής, πρώιμη τεχνική εξειδίκευση και ευρεία ανάπτυξη δικτύων για την ανταλλαγή αγαθών ακόμη και σε μακρινές αποστάσεις.⁹⁶

Όσον αφορά την αγροτική οικονομία, η γεωργία βασιζόταν κυρίως στην καλλιέργεια σιταριού, κριθαριού και οσπρίων⁹⁷ και η κτηνοτροφία στην εκτροφή αιγών, προβάτων, βοοειδών και χοίρων.⁹⁸ Τα πρόβατα προσαρμόζονταν ευκολότερα σε περιόδους ξηρασίας ενώ τα βοοειδή απέδιδαν μεγαλύτερες ποσότητες κρέατος.⁹⁹ Εκτός από το κρέας, σημαντικά προϊόντα ήταν το γάλα και το μαλλί. Τα βοοειδή ίσως χρησιμοποιούνταν και για μεταφορές υλικών.¹⁰⁰ Η κτηνοτροφία μπορεί να ασκούνταν κοντά στον οικισμό ή με πιο μακρινές μετακινήσεις, ανάλογα με τις περιβαλλοντικές συνθήκες. Τους καλοκαιρινούς μήνες πιθανώς τα ζώα μεταφέρονταν σε χαμηλά υψόμετρα, όπου τα εδάφη συγκρατούν περισσότερη υγρασία.¹⁰¹

Τη διατροφή συμπλήρωνε η συλλογή καρπών,¹⁰² όπως βατόμουρα, κεράσια, μήλα, αχλάδια, φουντούκια, καρύδια κ.ά.,¹⁰³ το κυνήγι άγριων ζώων, όπως λαγοί, καθώς και τα ψάρια και τα μαλάκια. Τα τρόφιμα αποθηκεύονταν σε λάκκους, σε ειδικούς, συχνά κτιστούς χώρους και σε αποθηκευτικά αγγεία, εντός ή εκτός των οικιών.¹⁰⁴ Σε ορισμένες νεολιθικές θέσεις βρέθηκαν ζωικά κατάλοιπα από αλεπούδες και άλλα άγρια ζώα τα οποία οι άνθρωποι μάλλον κυνηγούσαν για το δέρμα, τα φτερά ή τα κέρατα και όχι με σκοπό την τροφή.¹⁰⁵

Όσον αφορά την παραγωγή υλικού πολιτισμού, η κεραμική αποτελούσε ίσως τη σημαντικότερη νέα κατηγορία και διακρίνεται για τη δεξιοτεχνία, την έμφαση στη διακόσμηση και τα ιδιαίτερα σχήματά της,¹⁰⁶ καθώς και από τον οργανικό ρόλο συγκεκριμένων κεραμικών κατηγοριών σε ευρέα δίκτυα ανταλλαγής, τα οποία ενίσχυαν τις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές σχέσεις και διαμόρφωναν κοινά

⁹⁶ Souvatzi 2007, 38-9.

⁹⁷ Renfrew 1973, 147-64.

⁹⁸ Boekoenyi 1973, 165-178. Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 193.

⁹⁹ Demoule & Perlès 1993, 363.

¹⁰⁰ Treuil 2015, 158-59.

¹⁰¹ Παπαδόπουλος 2002, 149.

¹⁰² Renfrew 1973, 147-64.

¹⁰³ Renfrew 1966, 21.

¹⁰⁴ Treuil 2015, 158-59.

¹⁰⁵ Demoule & Perlès 1993, 361.

¹⁰⁶ Souvatzi 2008, 56-7.

χαρακτηριστικά και ταυτότητες.¹⁰⁷ Στη ΝΝ ειδικά, χρησιμοποιήθηκαν νέες θερμικές κατασκευές, καλύτερες τεχνικές ψησίματος και σε κάποιες περιπτώσεις κλίβανοι, που επέτρεψαν τη βελτιστοποίηση της ποιότητας των αγγείων, την αύξηση των σχημάτων και την παραγωγή μεγαλύτερων και πιο σύνθετων τύπων.¹⁰⁸ Εξίσου αξιοσημείωτη είναι η παραγωγή λίθινων εργαλείων από οψιανό της Μήλου, γεγονός το οποίο επίσης μαρτυρά επικοινωνία και ανταλλαγές σε μεγάλες γεωγραφικές αποστάσεις, συμπεριλαμβανομένων των θαλάσσιων δρόμων.¹⁰⁹

Τέλος, η οικονομία περιλάμβανε επίσης και πολλές άλλες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως τέχνες και τεχνολογίες, όπως η υφαντική,¹¹⁰ η κοσμηματοτεχνία, η ψαθοπλεκτική-καλαθοπλεκτική και άλλες.

Η αρχιτεκτονική και οι οικιστικοί τύποι

Η αρχιτεκτονική των νεολιθικών οικισμών υποδεικνύει την εξειδικευμένη κατασκευαστική γνώση και το συλλογικό σχεδιασμό. Ο κοινός προσανατολισμός των κτιρίων, οι ανοικτοί χώροι και η συχνή κατασκευή περιβόλων και τάφρων αντικατοπτρίζουν ένα κοινωνικό περιβάλλον ενθάρρυνσης των σχέσεων και της αλληλεπίδρασης μεταξύ των κατοίκων.¹¹¹

Τα κτίρια είναι συνήθως μικρά, ορθογώνια και μονόχωρα αλλά υπάρχουν και παραδείγματα με περισσότερα δωμάτια, καθώς και με άνω ορόφους. Το εσωτερικό των οικιών διαμορφωνόταν με διάφορες κατασκευές όπως εστίες, κατασκευές για τη μαγειρική και την αποθήκευση, πλατφόρμες κ.ά.¹¹² Τα πήλινα ομοιώματα σπιτιών που εντοπίστηκαν στο θεσσαλικό χώρο συνήθως έχουν στέγη, είναι ισόγεια αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις διώροφων κτιρίων. Στο ισόγειο ίσως αποθηκεύονταν τα διάφορα υλικά ή στεγάζονταν τα ζώα ενώ ο όροφος αποτελούσε το χώρο κατοικίας.¹¹³ Οι τεχνικές κατασκευής ήταν ποικίλες, με συνήθη για τη Θεσσαλία, τη χρήση πλίνθου με ή χωρίς λίθινο κρηπίδωμα.¹¹⁴ Τα δάπεδα συνήθως ήταν από

¹⁰⁷ Πεντεδέκα 2012, 50.

¹⁰⁸ Souvatzi 2008, 56-7.

¹⁰⁹ Renfrew 1977, 77-8. Perlès 1992, 144-46. Perlès 2001, 207-08.

¹¹⁰ Treuil 2015, 159-65.

¹¹¹ Souvatzi 2007, 50.

¹¹² Souvatzi 2008, 56.

¹¹³ Τουφεξής 2022, 199-202.

¹¹⁴ Treuil 2015, 137-39.

πατημένο πηλό αλλά υπήρχαν και περιπτώσεις λιθόστρωτων και ξύλινων δαπέδων.¹¹⁵ Το ξύλο, χρησιμοποιούνταν ως ξυλοδεσιά στους τοίχους, στα δοκάρια για τη στήριξη της στέγης και ως σκελετός της στέγης.¹¹⁶

Στους οικιστικούς τύπους κυριαρχούν δύο κατηγορίες, οι μαγούλες και οι επίπεδοι οικισμοί. Οι μαγούλες αποτελούν ένα συνηθισμένο οικιστικό τύπο στη θεσσαλική πεδιάδα. Μία μαγούλα διακρίνεται με ευκολία στο θεσσαλικό κάμπο εξαιτίας του ύψους αλλά και της σύστασης του εδάφους της.¹¹⁷ Οι μαγούλες με χαμηλό ύψος, κάτω από 2 μ., διατηρούνταν για τουλάχιστον δύο οικιστικές φάσεις. Σε ορισμένες παρατηρείται μία οικιστική περιφέρεια που περιβάλλει το χαμηλό ύψωμα. Στους οικισμούς που περικλείονται από περιβόλους είναι εύκολη η διάκριση της οικιστικής περιφέρειας, την οποία αποτελούν τα κτίρια εξωτερικά του τελευταίου περιβόλου. Η διάκριση των τμημάτων ενός οικισμού διευκολύνει την έρευνα της κοινωνικής οργάνωσής του.¹¹⁸ Οι μαγούλες, εξαιτίας της διάκρισής τους στην πεδιάδα και της χρονικής διατήρησής τους, ίσως αντανakλούσαν ένα διαγενεακό και μνημειακό χαρακτήρα στους κατοίκους της Θεσσαλίας.¹¹⁹

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι επίπεδοι, εκτεταμένοι οικισμοί που είχαν συνήθως μικρότερη διάρκεια ζωής. Αντίθετα από την παλαιότερη άποψη ότι η μαγούλα είναι ο μόνος τύπος κατοίκησης στη Θεσσαλία, οι πρόσφατες έρευνες έχουν φέρει στο φως σημαντικό αριθμό επίπεδων οικισμών.¹²⁰

Η διασπορά των οικισμών

Στην ανατολική Θεσσαλία έχουν εντοπιστεί περισσότεροι από 300 νεολιθικοί οικισμοί¹²¹ με μέση απόσταση μεταξύ τους περίπου 5 χλμ.¹²² Πριν τη δημιουργία ενός οικισμού ελεγχόταν η προοπτική καλλιέργειας της γης και άσκησης της κτηνοτροφίας σε απόσταση 2 χλμ. από τη θέση αλλά και η δυνατότητα για κυνήγι, ψάρεμα και συλλογή καρπών. Ο Γ. Τουφεξής παρατήρησε ότι μία θέση με έκταση 0.5 εκτ. θα μπορούσε να έχει 50-150 κατοίκους ενώ με 0.9 εκτ. θα είχε 90-270. Οι αναλογίες

¹¹⁵ Souvatzi 2008, 56.

¹¹⁶ Treuil 2015, 137-39.

¹¹⁷ Βουζαζάκης 2008, 172.

¹¹⁸ Τουφεξής 2017α, 23-6.

¹¹⁹ Kotsakis 1999, 74.

¹²⁰ Τουφεξής 2017α, 28-30.

¹²¹ Johnson & Perlès 2004, 65.

¹²² Souvatzi 2008, 54.

αυτές ίσως απέτρεπαν το σχηματισμό συγκεντρωτικών τύπων διοίκησης¹²³ και τη δημιουργία ανταγωνισμών.

Ο Halstead υποστήριξε ότι οι οικισμοί με έκταση μεγαλύτερη από 0,5 εκτ. είχαν απόσταση τουλάχιστον 1,5 χλμ. από τις υπόλοιπες θέσεις ενώ με έκταση μικρότερη από 0,5 εκτ. είχαν απόσταση 0,5-1,5 χλμ. Σε περιπτώσεις ξηρασίας και μείωσης της καλλιεργητικής απόδοσης, οι μικρές αποστάσεις των οικισμών ίσως ενθάρρυναν τις ανταλλαγές μεταξύ των κατοίκων.¹²⁴ Η διερεύνηση πιθανών διαδρομών μεταξύ οικισμών υποδεικνύει ότι πολλοί νεολιθικοί οικισμοί ήταν εγκατεστημένοι μέσα σε μία ζώνη 500 μ. από τις «νεολιθικές οδούς».¹²⁵

Ήδη από την ΑΝ στην ανατολική Θεσσαλία εντοπίστηκαν 118 νεολιθικοί οικισμοί με μέση απόσταση, ανάμεσα στις θέσεις που σχημάτιζαν οικιστικά πλέγματα, από 1,91-2,25 χλμ.¹²⁶ Οι περισσότερες θέσεις, τα οικιστικά πλέγματα και η μέση απόσταση ανάμεσα στους οικισμούς της ΑΝ στην ανατολική Θεσσαλία διατηρούνται και στη ΜΝ. Ο πληθυσμός υπολογίζεται σε 200-300 κατοίκους σε κάθε θέση.¹²⁷ Η πυκνότητα της κατοίκησης τόσο στο εσωτερικό των οικισμών όσο και στο διακοινοτικό θεσσαλικό περιβάλλον θα απαιτούσε την ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων.¹²⁸

Οι οικισμοί του Διμηνίου και της Μάνδρας χρονολογούνται στη ΝΝ ενώ η θέση της Παλιόσκαλας στη ΝΝ και στην ΤΝ. Στα τέλη της ΝΝ οι οικισμοί αυξάνονται στην ανατολική Θεσσαλία και υπολογίζονται σε 146. Η πυκνότητα των οικισμών παραμένει σταθερή,¹²⁹ ενώ παρατηρείται η κατασκευή περισσότερων τάφρων και περιβόλων.¹³⁰

Στη ΝΝ οι θέσεις σε λόφους της περιοχής ήταν 49 υποδεικνύοντας την ενασχόληση των ανθρώπων με την κτηνοτροφία.¹³¹ Η δημιουργία οικισμών με περιορισμένη έκταση σε σημεία χωρίς αρκετούς υδάτινους πόρους αντανάκλα τις διαφορετικές προσεγγίσεις των ανθρώπων σχετικά με την περιοχή που θα εγκατασταθούν και δεν

¹²³ Τουφεξής 2017α, 32-3.

¹²⁴ Halstead 1994, 200-07 & 210-11.

¹²⁵ Βουζαξάκης 2015, 23.

¹²⁶ Johnson & Perlès 2004, 67-8. Βλ. στη σελ. 68 το Σχέδιο 6.1: Οι οικισμοί της ΑΝ στην ανατολική Θεσσαλία.

¹²⁷ Johnson & Perlès 2004, 67 & 69-71. Βλ. στη σελ. 71 το Σχέδιο 6.2: Οι οικισμοί της ΜΝ στην ανατολική Θεσσαλία.

¹²⁸ Souvatzi 2008, 54.

¹²⁹ Johnson & Perlès 2004, 67 & 71-4. Βλ. στη σελ. 74 το Σχέδιο 6.4: Οι οικισμοί της ΝΝ στην ανατολική Θεσσαλία.

¹³⁰ Treuil 2015, 137.

¹³¹ Johnson & Perlès 2004, 71-3.

αντικατοπτρίζει μία περίοδο συγκρούσεων.¹³² Οι οικισμοί δεν διακρίνονται, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους, σε βασικούς και δευτερεύοντες και δεν υποδεικνύονται ιεραρχικές σχέσεις μεταξύ τους.¹³³

Η αύξηση των οικισμών που σημειώθηκε στην ανατολική Θεσσαλία στη ΝΝ διακόπτεται στην ΤΝ, όταν ο αριθμός των οικισμών πέφτει στους 34, ενώ η πλειονότητα των παλαιότερων θέσεων εγκαταλείπεται. Η έκταση των οικισμών ωστόσο, παραμένει ίδια με τις προηγούμενες περιόδους.¹³⁴ Η μείωση των θέσεων ίσως σχετίζεται με μειωμένες αποδόσεις στις καλλιέργειες¹³⁵ ή στην ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας και όχι με δημογραφικές αλλαγές. Οι προσωρινές εγκαταστάσεις αυτών των πληθυσμών είναι δύσκολο να εντοπιστούν.¹³⁶

Οι οικισμοί της ΤΝ εντοπίζονται αρκετά συχνά στις άκρες των πεδιάδων και σε χαμηλά υψώματα στους πρόποδες των βουνών, που προσφέρουν ποιοτικότερες συνθήκες διαβίωσης σε σύγκριση με την πεδιάδα. Στη Θεσσαλία οι οικισμοί της ΤΝ είναι συχνά εγκατεστημένοι επάνω σε προγενέστερες θέσεις ενώ περίπου το 70% από αυτούς βρίσκονται στις ίδιες θέσεις και στην ΠΕΧ.¹³⁷

¹³² Halstead 1994, 203.

¹³³ Souvatzi 2013, 30.

¹³⁴ Johnson & Perlès 2004, 67 & 75-7. Βλ. στη σελ. 76 το Σχέδιο 6.5: Οι οικισμοί της ΤΝ στην ανατολική Θεσσαλία.

¹³⁵ Παπαδόπουλος 2002, 123.

¹³⁶ Halstead 1981, 325-26. Toufexis 2016, 379.

¹³⁷ Γαλλής 1992, 222-40. Toufexis 2016, 378.

2. Το παράδειγμα του Διμηνίου

Ο νεολιθικός οικισμός του Διμηνίου (4800-4500 π.Χ.) βρίσκεται σε απόσταση 5 χλμ. από το Βόλο, 3 χλμ. από την ακτή και επάνω σε χαμηλό λόφο, σε ύψος 16 μ. (εικ. 1-3). Ο οικισμός συγκροτήθηκε στη ΝΝ, την 5^η χιλιετία, και διατηρήθηκε έως την Εποχή του Χαλκού. Εκτείνεται σε 10 στρέμματα¹³⁸ ενώ νεολιθικά ευρήματα προέρχονται από μία έκταση 30 στρεμμάτων. Ο πληθυσμός του οικισμού υπολογίζεται σε 250-300 κατοίκους.¹³⁹

Στο Διμήνι διακρίνονται οικιστικοί τομείς οι οποίοι περιβάλλουν την κεντρική αυλή, και συγκεκριμένα, τέσσερις μεγάλες χωρικές ενότητες, όπως αυτές ορίζονται από τους τέσσερις κύριους διαδρόμους που τέμνουν τον οικισμό, και οι οποίες περιελάμβαναν κτίρια και βοηθητικές κατασκευές. Σε κάθε χωρική ενότητα διέμεναν ένα ή περισσότερα νοικοκυριά, πιθανώς με σχέσεις συγγένειας μεταξύ τους.¹⁴⁰

Ο οικισμός του Διμηνίου αναφέρεται πρώτη φορά από τον Lolling το 1884.¹⁴¹ Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στον οικισμό από τους Β. Στάη (1901) και Χ. Τσουντά (1901-1903)¹⁴² με αρκετά κατάλοιπα κτιρίων να αποκαλύπτονται σε ύψος 0,80 μ.¹⁴³ Ο Τσουντάς υποστήριξε ότι το Διμήνι αποτελούσε έναν καλά οχυρωμένο οικισμό εξαιτίας των περιβόλων και ότι στο κέντρο του οικισμού υπήρχε ένα «μέγαρο». Σημαντική είναι η επισήμανσή του ότι ο κεντρικός χώρος πιθανώς αποτελούσε έναν τόπο συνάντησης των κατοίκων.¹⁴⁴

Στη συνέχεια ακολούθησαν οι εντατικές έρευνες του Γ. Χουρμουζιάδη την περίοδο 1975-1977.¹⁴⁵ Η έκταση αυτής της ανασκαφής και το πλήθος των υλικών ευρημάτων επιτρέπουν στους ερευνητές να εξετάσουν την κοινωνική συνθετότητα στο νεολιθικό Διμήνι. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα αγγεία, τα κοσμήματα, τα ειδώλια και τα κατάλοιπα τροφής αποτελούν σημαντικά στοιχεία της έρευνας.

Ο Χουρμουζιάδης αμφισβήτησε την οχυρωματική λειτουργία των περιβόλων και εξέτασε τη χωρική οργάνωση και τις οικονομικές σχέσεις των κατοίκων. Σύμφωνα με

¹³⁸ Souvatzi 2008, 108.

¹³⁹ Χουρμουζιάδης 1993, 51 & 118-19.

¹⁴⁰ Souvatzi 2008, 111-12 & 155.

¹⁴¹ Ο Lolling ερευνήσε πρώτος την αρχαιολογική θέση του Διμηνίου το 1884 (Ασλάνης 1990, 26) και μαζί με τον Wolters δημοσίευσαν το 1886 το θολωτό τάφο «Λαμιόσπιτο» (Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 2).

¹⁴² Αδρύμη-Σισμάνη 1990, 28. Χουρμουζιάδης 2007, 186.

¹⁴³ Χουρμουζιάδης 1993, 51.

¹⁴⁴ Τσουντάς 1908.

¹⁴⁵ Χουρμουζιάδης 2007, 187.

τον Χουρμουζιάδη, ο οικισμός χωριζόταν σε τμήματα που κατοικούσαν νοικοκυριά ή εκτεταμένες οικογένειες οι οποίες χαρακτηρίζονταν από την αυτάρκεια. Δεν υπήρχε εξειδικευμένη εργασία ούτε ανώτερη, διακριτή τάξη. Ο κεντρικός χώρος του οικισμού χρησιμοποιούνταν από όλη την κοινότητα. Ο Χουρμουζιάδης χρονολόγησε την ύπαρξη του «μεγάρου» στην Εποχή του Χαλκού και όχι στη Νεολιθική περίοδο.¹⁴⁶

Το 1977 άρχισαν οι ανασκαφικές έρευνες της Β. Αδρύμη-Σισμάνη, που όμως αφορούσαν κυρίως το μυκηναϊκό διοικητικό κέντρο και τους θολωτούς τάφους,¹⁴⁷ οπότε δεν εξετάζονται εδώ. Στη συνέχεια ο Halstead, σε διάφορες δημοσιεύσεις του,¹⁴⁸ υποστήριξε την ύπαρξη κοινωνικής διαφοροποίησης στο νεολιθικό Διμήνι και την ύπαρξη «μεγάρου» και ελίτ στην κεντρική αυλή, παρότι η δική του μελέτη, η οποία αφορούσε τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα,¹⁴⁹ δεν επιβεβαιώνει τέτοιο ισχυρισμό. Θεώρησε το κτίριο στο βόρειο τμήμα της κεντρικής αυλής ως μέγαρο στο οποίο κατοικούσε μία ανώτερη ομάδα που κυριάρχησε διοικητικά και οικονομικά στον οικισμό μέσα από τον έλεγχο της αγροτικής παραγωγής και της ανταλλαγής των προϊόντων.

Στην έρευνα του νεολιθικού Διμηνίου σημαντική είναι η συμβολή της Σ. Σουβατζή¹⁵⁰ η οποία μελέτησε την κεραμική και το αρχείο ανασκαφών Χουρμουζιάδη, με ιδιαίτερη προσοχή στη θέση εύρεσης κατασκευών και υλικού. Η Σουβατζή διέκρινε την ύπαρξη εξειδικευμένης εργασίας, επαναπροσδιόρισε τις αρχιτεκτονικές κατασκευές και τη χωρική διάταξη του οικισμού και ερεύνησε συστηματικά την κεραμική, με έμφαση στο κοινωνικό πλαίσιο παραγωγής της και στην κατανομή της στον οικισμό. Σημαντική είναι η συμβολή της ερευνήτριας στη χωρική κατανομή των τεχνέργων στους διάφορους χώρους και κτίρια του οικισμού, με βάση τους καταλόγους μικρών ευρημάτων του ανασκαφικού αρχείου καθώς και τις διαθέσιμες δημοσιευμένες μελέτες κατανομής υλικών κατηγοριών στον οικισμό. Με συνδυαστική επεξεργασία των δεδομένων η Σουβατζή ανανέωσε και διεύρυνε την έρευνα και επανερμήνευσε το νεολιθικό Διμήνι, υποστηρίζοντας την κοινωνική συνοχή και τις ετεραρχικές σχέσεις ανάμεσα στα νοικοκυριά και τους κατοίκους.

¹⁴⁶ Χουρμουζιάδης 1993.

¹⁴⁷ Αδρύμη-Σισμάνη 2014, 2.

¹⁴⁸ Halstead 1995, 1999.

¹⁴⁹ Halstead 1992.

¹⁵⁰ Souvatzí 2008.

Αν και η μη συστηματική στρωματογραφική καταγραφή σε κάποιες ανασκαφικές περιόδους δημιουργεί προβλήματα στο συγχρονισμό των φάσεων των διαφόρων κτιρίων, γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι ο οικισμός αναπτύχθηκε σταδιακά και ότι οι περίβολοι κτίσθηκαν κατά ζεύγη,¹⁵¹ ξεκινώντας από το κεντρικό ζεύγος, που είναι και το παλιότερο.

2.1 Οι περίβολοι

Το Διμήνι ήταν οργανωμένο με έξι ή επτά περιβόλους σε ομόκεντρη διάταξη. Ο έκτος και ο έβδομος περίβολος δεν σώζονται.¹⁵² Κάθε περίβολος βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο από τον προηγούμενο (εικ. 4). Ο πρώτος, ο τρίτος και ο τέταρτος περίβολος περικλείουν ομόκεντρα και κυκλοτερώς ολόκληρο τον οικισμό.¹⁵³ Οι περίβολοι αναπτύσσονται ανά δύο. Ανάμεσα στα ζεύγη των περιβόλων διακρίνονται τα κτίρια, οι διάφορες αρχιτεκτονικές κατασκευές, οι ανοικτοί χώροι και τα εργαστήρια.¹⁵⁴ Ο οικισμός έχει τέσσερις ευθύγραμμες διόδους, με ανοδική πορεία, προς την κεντρική αυλή (εικ. 5).¹⁵⁵ Οι διαδρομές μέσα στο νεολιθικό Διμήνι και η επικοινωνία μεταξύ των τμημάτων είναι κυκλοτερείς και διαμορφώνονται από τη διάταξη των περιβόλων.¹⁵⁶ Επιπλέον, στους περιβόλους στηρίζονται πολλά κτίρια και διάφορες αρχιτεκτονικές κατασκευές.¹⁵⁷

Οι κυκλοτερείς περίβολοι παρείχαν πρακτική προστασία από τους ανέμους,¹⁵⁸ τα παιδιά δεν μπορούσαν να απομακρυνθούν από τον οικισμό και να χαθούν στο διπλανό δάσος και τα άγρια ζώα δεν εισέρχονταν στον οικισμό. Όμως στην περίπτωση της πυρκαγιάς οι περίβολοι εμποδίζουν την άμεση διαφυγή.¹⁵⁹ Οι κάτοικοι μπορούσαν να κινηθούν εντός του οικισμού από διάφορες στενές διόδους. Ο επισκέπτης έπρεπε να διασχίσει έναν από τους τέσσερις μεγάλους διαδρόμους για να προσεγγίσει την κεντρική αυλή χωρίς να κινηθεί στους χώρους των νοικοκυριών.¹⁶⁰

¹⁵¹ Souvatzi 2008.

¹⁵² Souvatzi 2007, 41.

¹⁵³ Souvatzi 2008, 108.

¹⁵⁴ Χουρμουζιάδης 1993, 79.

¹⁵⁵ Souvatzi 2007, 41.

¹⁵⁶ Souvatzi 2008, 108.

¹⁵⁷ Χουρμουζιάδης 1993, 57-8.

¹⁵⁸ Souvatzi & Skafida 2003, 432.

¹⁵⁹ Neustupný 2006, 2.

¹⁶⁰ Souvatzi & Skafida 2003, 432.

Ένα ενδιαφέρον και αμφιλεγόμενο ζήτημα αποτελεί η λειτουργία των περιβόλων και ο σκοπός της κατασκευής τους. Γενικότερα στην αρχαιολογία, υπάρχει μία μακρά και έντονη συζήτηση σχετικά με την αμυντική ή άλλη λειτουργία τέτοιων έργων. Ο οχυρωματικός σκοπός εξακολουθεί να έχει πολλούς υποστηρικτές,¹⁶¹ μεταξύ των οποίων δε, και ιστορικοί του πεδίου της στρατιωτικής ιστορίας.¹⁶² Οι υποστηρικτές της οχυρωματικής χρήσης των περιβόλων συνήθως υπερασπίζονται και την ύπαρξη «μεγάλου» και άρχουσας τάξης με συσσωρευμένο πλούτο στην κεντρική αυλή, εξ ου και η ανάγκη προστασίας. Εξαιτίας αυτών των αναλύσεων, η χρήση των περιβόλων αποτελεί κομβικό σημείο για την εξέταση της κοινωνικής συνθετότητας στο Διμήνι.

Εξετάζοντας τους οικισμούς της Νεολιθικής πρέπει να αναλογιζόμαστε ότι κάποια από τα υλικά που θα μπορούσαν να λεηλατηθούν σε έναν οικισμό θα ήταν τα αγγεία, οι τριπτήρες, οι τροφές κ.ά. Ωστόσο, οι υγρές και στέρεες τροφές που αποθηκεύονταν σε μεγάλα αγγεία, τοποθετημένα σε μεγάλο μέρος τους μέσα στο έδαφος, δύσκολα θα μπορούσαν να μεταφερθούν από τους επιτιθέμενους εκτός του οικισμού. Το κίνητρο μιας επίθεσης σε έναν οικισμό θα μπορούσε να είναι η εκδίωξη των κατοίκων και η εγκατάσταση του επιτιθέμενου. Όμως δεν φαίνεται να υπήρχαν πιέσεις και ανάγκες μετανάστευσης στη Νεολιθική περίοδο. Οι παραγωγικές πηγές ήταν αρκετές και οι πληθυσμοί δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα αυτάρκειας.¹⁶³ Απόδειξη η πυκνότητα και η σταθερότητα των οικισμών στην ανατολική Θεσσαλία, καθώς και η εικόνα ακμής και αυτάρκειας που προκύπτει από όσους ερευνήθηκαν εκτενώς,¹⁶⁴ όπως η Μάνδρα και η Παλιόσκαλα, που θα συζητηθούν παρακάτω.

Σύμφωνα με τον Τσουντα, οι περίβολοι κατασκευάστηκαν για οχυρωματικούς σκοπούς. Ο αρχαιολόγος ανέλυσε τους τρόπους με τους οποίους θα πραγματοποιούνταν οι επιθέσεις και ανέπτυξε τις ενδεχόμενες αμυντικές πρακτικές των κατοίκων. Σε περίπτωση επίθεσης, οι κάτοικοι θα συγκεντρώνονταν σε χώρους εντός του οικισμού προστατευόμενοι από τα οχυρωματικά τους έργα, δηλαδή τους περιβόλους. Ο αριθμός των περιβόλων και ο διαχωρισμός των χώρων του οικισμού σε πολλά τμήματα εμπόδιζαν την έφοδο του εχθρού. Οι επιτιθέμενοι μόλις εισέρχονταν στον οικισμό θα εγκλωβίζονταν στους στενούς διαδρόμους και δεν θα μπορούσαν να κινηθούν κατά μέτωπο. Επομένως, το σύστημα των περιβόλων

¹⁶¹ Alušík 2017, 193.

¹⁶² Runnels et al 2009, 172.

¹⁶³ Χουρμουζιάδης 1993, 67-70.

¹⁶⁴ Souvatzi 2013, 30.

αποτελούσε μία κατασκευή, η οποία έφερε τη μακροχρόνια εμπειρία των κατοίκων από την αντιμετώπιση πολλών επιθέσεων.¹⁶⁵ Πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι ο Τσουντας διατύπωσε την ερμηνεία αυτή αφενός χωρίς τη γνώση που υπάρχει σήμερα για τη Νεολιθική και αφετέρου, υπό την επίδραση των πρόσφατων ανακαλύψεων της Τροίας και των Μυκηνών.

Ο Ι. Ασλάνης υποστήριξε την αμυντική λειτουργία των περιβόλων επισημαίνοντας ότι ο εξωτερικός περίβολος θα διέκοπτε την έφοδο προς τον οικισμό. Οι επιτιθέμενοι θα έπρεπε να τον προσπεράσουν χωρίς να μπορούν να παραμείνουν επάνω του εξαιτίας του μικρού του πλάτους. Επίσης, οι επιτιθέμενοι δεν θα μπορούσαν να μεταπηδήσουν στον επόμενο περίβολο που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 2 μ. με συνέπεια τον εγκλωβισμό τους στον κενό χώρο. Σε αυτό το χώρο θα έπρεπε να αντιμετωπίσουν τους κατοίκους του οικισμού. Οι κάτοικοι θα αμύνονταν πίσω ή επάνω στον τρίτο περίβολο. Οι στέγες των κτιρίων που είχαν κοινό τοίχο με τον περίβολο θα μπορούσαν, αν άντεχαν, να αποτελούν εξέδρες απόκρουσης και αντεπίθεσης των κατοίκων προς τον εχθρό.¹⁶⁶

Αντίθετα, ο Χουρμουζιάδης επισήμανε ότι στα σημεία που ένας περίβολος εφάπτεται με έναν άλλο ο επιτιθέμενος διευκολύνεται στην προσπάθειά του να καταλάβει τον οικισμό. Τα κτίρια και οι κατασκευές που εφάπτονται στους περιβόλους συνιστούν μειονεκτήματα για τους αμυνομένους. Ο επιτιθέμενος θα μπορούσε να σταθεί επάνω στις στέγες των κτιρίων και να περάσει ένα ζεύγος περιβόλων πλεονεκτώντας, εξαιτίας της θέσης του, τη στιγμή της σύγκρουσης. Ο Χουρμουζιάδης υποστήριξε επίσης ότι από την παρατήρηση του σχήματος των περιβόλων δεν προκύπτει οργανωμένος σχεδιασμός και ότι η κυκλοτερής διάταξή τους ίσως προέκυψε στη διάρκεια του χρόνου και εξαιτίας της ανάπτυξης του οικισμού. Η προσέγγιση αυτή, αποκλείει περαιτέρω την οχυρωματική λειτουργία των περιβόλων. Στα σημεία που οι περίβολοι εφάπτονταν με κτίρια του οικισμού θα είχαν το ίδιο ύψος με αυτά. Όμως στα σημεία που οι περίβολοι δεν είχαν καμία επαφή με τα κτίρια το ύψος τους θα ήταν περίπου ένα μέτρο.¹⁶⁷ Σε περίπτωση εφόδου, οι μεγάλοι, σε όγκο και ύψος περίβολοι δεν θα ήταν εύκολα διαχειρίσιμοι από τους κατοίκους των σχετικά μικρών

¹⁶⁵ Τσουντας 1908, 36-9 & 43.

¹⁶⁶ Ασλάνης 1998, 39 & 110-11.

¹⁶⁷ Χουρμουζιάδης 1993, 58-61 & 82.

κοινοτήτων.¹⁶⁸ Εάν οι περίβολοι του Διμηνίου είχαν μεγάλο ύψος είναι αμφίβολη η ικανότητα υπεράσπισης του οικισμού από τους κατοίκους σε όλη την περίμετρό του.

Η περίπτωση του κτισίματος των περιβόλων στο ανώτερο σημείο τους με πλιθιά δεν είναι αρκετά πιθανή εξαιτίας της μη εύρεσης υπολειμμάτων.¹⁶⁹ Όμως οι κατασκευές από υλικά όπως το ξύλο διαλύονται στη διάρκεια του χρόνου. Οι λιθόκτιστες κατασκευές, όπως οι περίβολοι, μπορούσαν να διατηρηθούν στην αρχική τους μορφή. Στα τμήματα των περιβόλων που δεν χρησιμοποιούνταν ως τοίχοι κτιρίων παρατηρείται μία έλλειψη υλικού, δηλαδή λίθων. Το υλικό αυτό ίσως αφαιρέθηκε για την οικοδόμηση νέων κτιρίων. Κάποιοι λίθοι από τους περιβόλους μπορεί να αφαιρέθηκαν μεταγενέστερα από τους πληθυσμούς της περιοχής.¹⁷⁰

Οι περίβολοι ενώνονται σε κάποια σημεία ενώ σε άλλα έχουν μεγάλες αποστάσεις. Ανάμεσα στα κτίρια και τους περιβόλους παρατηρούνται χαμηλοί τοίχοι οι οποίοι πιθανώς καθόριζαν το χώρο δράσης των μελών των νοικοκυριών. Αυτές οι χαμηλές περιφράξεις θα περιόριζαν τις δραστηριότητες των κατοίκων ώστε να μην επεκτείνονται στους δημόσιους χώρους και δρόμους.¹⁷¹ Η έννοια του δημόσιου χώρου, της μη καταπάτησής του και της ελεύθερης κυκλοφορίας σε όλα τα σημεία του οικισμού ήταν σημαντική στους κατοίκους του νεολιθικού Διμηνίου.

Οι περίβολοι του Διμηνίου μπορούν να εξεταστούν και σε συσχέτιση με τις μνημειακές σύγχρονές τους κατασκευές στην Ευρώπη, οι οποίες από μερίδα της ακαδημαϊκής κοινότητας θεωρούνται οχυρωματικές. Θεωρείται ότι οι κάτοικοι θέσεων με περιβόλους, έδειχναν την ετοιμότητά τους να αμυνθούν αλλά ταυτόχρονα κοινοποιούσαν και την έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους πληθυσμούς της περιοχής. Με τους περιβόλους, τα μέλη ενός οικισμού σκόπευαν περισσότερο στην αποθάρρυνση των πιθανών επιτιθέμενων παρά στην πρακτική αντιμετώπιση μιας σύγκρουσης.¹⁷² Ο στόχος της αποθάρρυνσης του επιτιθέμενου είναι σημαντικός και θα μπορούσε, παρά το χαμηλό ύψος των περιβόλων, να είχε ισχύ και στο Διμήνι.

Οι περισσότεροι ερευνητές προσπαθούν να παραθέσουν παραδείγματα οχυρωμένων οικισμών σε διάφορες θέσεις για να υποστηρίξουν την αμυντική σκοπιμότητα των περιβόλων του Διμηνίου. Η προσπάθεια σύνδεσης των νεολιθικών οικισμών με

¹⁶⁸ Neustupný 2006, 2.

¹⁶⁹ Χουρμουζιάδης 1993, 59.

¹⁷⁰ Ασλάνης 1990, 32-3 & 38.

¹⁷¹ Χουρμουζιάδης 1993, 60-1.

¹⁷² Runnels et al 2009, 176-77.

οχυρώσεις και εχθροπραξίες παρατηρήθηκε ακόμη και για θέσεις που δεν είχαν περιβόλους, όπως το Aşiklı Höyük και το Catalhöyük στην Τουρκία.¹⁷³ Ωστόσο, είναι αρκετά ευδιάκριτο στον επισκέπτη ότι η πρόσβαση στις γειτονιές των οικισμών αυτών δεν θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Η πυκνή διάταξη των σπιτιών και η επαφή του ενός με το άλλο αποδίδουν την αίσθηση μιας συμπαγούς περίφραξης που δημιουργείται από τα ίδια τα κτίρια. Η συγκεκριμένη αρχιτεκτονική διάταξη οφείλεται σε κοινωνικές και συμβολικές σημασίες και ιδέες και όχι σε μία οχυρωματική προσπάθεια προστασίας των οικισμών.¹⁷⁴

Οι χώροι μεταξύ των περιβόλων θα μπορούσαν να έχουν διαφορετική λειτουργία και να χρησιμοποιούνταν ως σημεία ανταλλαγής των προϊόντων. Οι περιπλανώμενοι έμποροι ή εξειδικευμένοι τεχνίτες που κινούνταν από τον έναν οικισμό στον άλλο ή οι κάτοικοι, των κοινοτήτων μιας περιοχής, που αντάλλασσαν μεταξύ τους προϊόντα ίσως χρειαζόνταν έναν οριοθετημένο χώρο για τις συναλλαγές τους.¹⁷⁵ Είναι χρήσιμο να διερευνηθεί η λειτουργία των περιβόλων του Διμηνίου ως οριοθετημένων και προστατευμένων χώρων για τη διενέργεια διακοινοτικών συναλλαγών και σχέσεων. Σημειωτέον ότι το Διμήνι ίσως ήταν ο παραγωγικά ισχυρότερος οικισμός της περιοχής στη ΝΝ. Η θέση του κοντά στη θάλασσα εξασφάλιζε στους κατοίκους μεγάλες ποσότητες οστρέων. Αποτελούσε βασικό παραγωγικό και ανταλλακτικό κέντρο της Θεσσαλίας, όπου παράγονταν και από όπου διακινούνταν μεγάλες ή μικρότερες ποσότητες οστρέων *Spondylus*, κεραμεικής, οψιανού, άλλων τεχνέργων κ.ά. Η παραγωγική δραστηριότητα στο Διμήνι εξετάζεται διεξοδικά σε επόμενη ενότητα.

Επίσης, στην κατασκευή των περιβόλων αντανakλάται η αξία της συλλογικής εργασίας. Η συμμετοχή στην κατασκευή ενός περιβόλου συνδέει ένα άτομο με τις προηγούμενες δράσεις των μελών της κοινότητας.¹⁷⁶ Η ακτινωτή διάταξη του οικισμού ίσως καθόριζε τον προσανατολισμό των κτιρίων, των ανοικτών χώρων και των κινήσεων των κατοίκων από το ένα σημείο στο άλλο.¹⁷⁷ Επιπλέον, κάποιοι χώροι

¹⁷³ Mellaart 1967, 68-69. Rosenberg 2003, 91-101.

¹⁷⁴ Düring 2011, 71.

¹⁷⁵ Neustupný 2006, 3.

¹⁷⁶ Chapman et al 2006, 21.

¹⁷⁷ Souvatzi & Skafida 2003, 430.

ανάμεσα στους περιβόλους ίσως χρησιμοποιούνταν για τελετουργικές δραστηριότητες.¹⁷⁸

Σύμφωνα με τον Bourdieu, μία από τις λειτουργίες των ορίων είναι η παρεμπόδιση όσων βρίσκονται εντός των ορίων από τη φυγή, την αυτοταπείνωση ή τις εξευτελιστικές συμπεριφορές.¹⁷⁹ Οι περίβολοι ίσως συμβόλιζαν τα όρια και θύμιζαν στους κατοίκους τους πιθανούς κινδύνους που θα αντιμετώπιζαν εάν απομακρύνονταν από την κοινότητα.

Επιπλέον, οι περίβολοι βοηθούν στην οριοθέτηση και στην επιβολή του οικισμού στο τοπίο. Το Διμήνι, με τους περιβόλους και τα κτίριά του θα ήταν ορατό από απόσταση τόσο από την πεδιάδα όσο και από τη θάλασσα.¹⁸⁰ Οι περαστικοί αλλά και οι επισκέπτες ενδεχομένως εντυπωσιάζονταν πριν την είσοδό τους στον οικισμό.

Οι σπείρες και άλλα διακοσμητικά θέματα στα αγγεία που βρέθηκαν στο Διμήνι ίσως αναπαριστούν τους περιβόλους και τις κινήσεις των ανθρώπων στους χώρους του οικισμού. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν τη σύνδεση μεταξύ των κατοίκων, των αντικειμένων και της αρχιτεκτονικής του οικισμού. Στη συλλογική μνήμη του πληθυσμού ίσως διατηρούνταν οι διαγενεακές συνδέσεις και η σημασία της κοινοτικής συνέχειας. Τα χαρακτηριστικά αυτά θα ενίσχυαν τη συγκρότηση της κοινωνικής ταυτότητας.¹⁸¹

Η λειτουργία των περιβόλων διακόπτεται στη Χαλκοκρατία. Την περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν τάφοι επάνω στους περιβόλους της ΝΝ. Ο μόνος περίβολος που χρησιμοποιείται στη Χαλκοκρατία είναι ο πρώτος, ο οποίος περιβάλλει την κεντρική αυλή και το μεγαροειδές κτίριο στο εσωτερικό της. Εκείνη την περίοδο πραγματοποιούνται εργασίες επισκευής του πρώτου περιβόλου και κλείνουν οι δίοδοι από το νότο και το βορρά.¹⁸²

Για ορισμένους/ες αρχαιολόγους η ερμηνεία της λειτουργίας των περιβόλων στο Διμήνι αποτελεί σήμερα μία θεωρητική προσέγγιση, η οποία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην αρχιτεκτονική τυπολογία.¹⁸³ Ωστόσο, νεότερες δημοσιεύσεις στις οποίες οι περίβολοι εξετάζονται σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, την

¹⁷⁸ Neustupný 2006, 3.

¹⁷⁹ Bourdieu 1991, 122.

¹⁸⁰ Souvatzi & Skafida 2003, 432.

¹⁸¹ Souvatzi & Skafida 2003, 432-33.

¹⁸² Χουρμουζιάδης 1993, 63-5.

¹⁸³ Runnels et al 2009, 176-77.

προσεκτική παρατήρηση της αρχιτεκτονικής και την κατανομή του υλικού πολιτισμού δεν επιβεβαιώνουν αυτές τις προσεγγίσεις.

2.2 Τα νοικοκυριά και η κοινωνική διάταξη του οικισμού

Τα διακριτά χωρικά τμήματα του οικισμού περιλαμβάνουν κατοικίες αλλά και διάφορες βοηθητικές κατασκευές, εργαστήρια ή χώρους παραγωγής προϊόντων και ανοικτούς χώρους, όπου διεξάγονταν ποικίλες δραστηριότητες. Η Σουβατζή ερεύνησε, σύμφωνα με τα ευρήματα, το είδος και την κατανομή των δραστηριοτήτων σε κάθε χώρο του οικισμού. Η αποθήκευση, οι διαδικασίες παραγωγής των αγγείων, η προετοιμασία της τροφής και άλλες καθημερινές ενέργειες των κατοίκων εξετάστηκαν διακριτά, για κάθε οικία ή ανοικτό χώρο.¹⁸⁴

Οι περισσότερες δραστηριότητες που αφορούσαν την κατασκευή προϊόντων και εργαλείων πραγματοποιούνταν σε εξωτερικούς χώρους, εκτός ίσως από την κατασκευή βραχιολιών από όστρεα στο οίκημα H23¹⁸⁵ και την επεξεργασία του οψιανού στο κτίριο H13 (σχ. 1). Όλα τα σπίτια διέθεταν τον απαραίτητο εξοπλισμό για την προετοιμασία της τροφής, την αποθήκευση, τη θέρμανση και την ξεκούραση και σε όλα υπήρχαν επαρκείς προμήθειες σε τρόφιμα. Η κατανομή της κεραμικής στο Διμήνι χαρακτηρίζεται από ομοιομορφία. Σε κάθε χώρο του οικισμού βρέθηκαν σχεδόν όλες οι βασικές κατηγορίες αγγείων.¹⁸⁶ Ο εντοπισμός πολλών αποθηκευτικών ή περίτεχνων αγγείων σε ένα κτίριο θα ήταν ένδειξη συγκέντρωσης πλούτου, όμως κάτι αντίστοιχο δεν προκύπτει από τα δεδομένα των ανασκαφών και της έρευνας. Η υποστήριξη της ύπαρξης μιας ανώτερης ομάδας που διοικούσε τον πληθυσμό από το «μέγαρο» δεν τεκμηριώνεται από την εξέταση της κατανομής της κεραμικής.

Εκτός της κεραμικής, ομοιόμορφη στους χώρους του Διμηνίου ήταν και η κατανομή των ανθρωπόμορφων ειδωλίων, των λίθινων και οστέινων εργαλείων αλλά και διάφορων υλικών όπως τα σφονδύλια αδραχτιού. Οι αναλογίες αυτές αντανακλούν τη σχετική επάρκεια κάθε νοικοκυριού και ταυτόχρονα την ενασχόληση των κατοίκων

¹⁸⁴ Souvatzi 2008, 135-39. Βλ. διάγραμμα 5.27 και πίνακα 5.3.

¹⁸⁵ Στην περιγραφή των κτιρίων και των διάφορων κατασκευών του οικισμού χρησιμοποιούμε τα γράμματα H και S (Souvatzi 2008, 115). Οι χώροι ή τα κτίρια στα οποία στεγάζονταν τα νοικοκυριά ή οι οικογένειες συμβολίζονται με το γράμμα H και οι διάφορες κατασκευές, όπως οι θερμικές κατασκευές, οι λίθινες πλατφόρμες κ.ά. συμβολίζονται με το γράμμα S.

¹⁸⁶ Souvatzi 2008, 128-29 (βλ. διαγράμματα 5.20-5.23), 140-41 & 150.

με ποικίλες δραστηριότητες.¹⁸⁷ Ενδεχόμενη κοινωνική και οικονομική διαφοροποίηση ανάμεσα στα νοικοκυριά του οικισμού δεν προκύπτει από την ανάλυση και κατανομή των ευρημάτων.

Η οργάνωση του οικισμού ίσως βασιζόταν στις σχέσεις μεταξύ των νοικοκυριών οι οποίες θα ήταν αρκετά σύνθετες. Οι συγγένειες ή οι ευρύτερες οικογένειες μεταξύ των νοικοκυριών, ίσως επηρέαζαν σημαντικά τις κοινοτικές δραστηριότητες και καθόριζαν τις κρίσιμες αποφάσεις για την πορεία της κοινότητας.¹⁸⁸ Όμως ο συμμετρικός σχηματισμός των χωρικών τμημάτων στο Διμήνι δεν υποδεικνύει εντάσεις μεταξύ των κατοίκων ή συγγενικών ομάδων και αντανακλά ένα ιδεατό κοινοτικό σχήμα λειτουργίας. Οι ενέργειες για κάθε ζήτημα που προέκυπτε μπορεί να αποφασίζονταν ισότιμα από το σύνολο της κοινότητας.

Εν ολίγοις, η άνετη διαβίωση των κατοίκων, η σχετική αφθονία και η ανάλογη κατανομή στα αγαθά ίσως υποδεικνύει ότι η αξία των ιδιαίτερων αντικειμένων δεν ήταν οικονομική αλλά κοινωνική και συμβολική. Η ομογενοποιημένη αισθητική και αρχιτεκτονική προσέγγιση στην κατασκευή των σπιτιών πιθανώς αντικατοπτρίζει τον περιορισμό της ατομικής πρωτοβουλίας και την ισότητα μεταξύ των μελών του οικισμού.¹⁸⁹ Για την επίτευξη αυτής της κοινής αισθητικής στο αρχιτεκτονικό σύνολο του οικισμού οι κάτοικοι ίσως αποφασίζαν συλλογικά, ενδεχομένως και ομόφωνα.

2.3 Η κεντρική αυλή

Η παρουσία κεντρικής αυλής πιθανώς επηρέαζε τις σχέσεις και τις κοινωνικές δραστηριότητες των κατοίκων (εικ. 6). Περιλαμβάνει αρχιτεκτονικές κατασκευές και ανοικτούς χώρους¹⁹⁰ ενώ στη ΝΝ ίσως ήταν πυκνοκατοικημένη.¹⁹¹

Η αυλή περιέχει 14 κτίσματα που εφάπτονταν στον πρώτο περίβολο. Σε αυτά συμπεριλαμβάνεται το κτίριο Η4 (εικ. 7, σχ. 1), που ίσως είχε κοινοτική λειτουργία. Τα κτίσματα της αυλής θα μπορούσαν να είναι κατοικίες, αποθηκευτικοί χώροι ή εργαστήρια. Σε κάποιους χώρους της κεντρικής αυλής βρέθηκαν αποθηκευτικά αγγεία ενώ σε πολλά σημεία εντοπίστηκαν ειδώλια, διακοσμητικά αντικείμενα και

¹⁸⁷ Souvatzi 2008, 131-34.

¹⁸⁸ Souvatzi 2007, 47.

¹⁸⁹ Souvatzi & Skafida 2003, 436.

¹⁹⁰ Χουρμουζιάδης 1993, 96-8.

¹⁹¹ Ασλάνης 1990, 33-5.

γραφτή κεραμική. Η αρχιτεκτονική και τα ευρήματα δεν υποστηρίζουν ύπαρξη ηγετικής ή ανώτερης ομάδας που διέμενε στον κεντρικό χώρο του οικισμού. Σύμφωνα με τον Χουρμουζιάδη, το μεγαροειδές κτίριο διαμορφώθηκε ως τέτοιο μεταγενέστερα, μετά το τέλος της Νεολιθικής, όταν μεταβλήθηκαν οι σχέσεις παραγωγής.¹⁹² Στην ΠΕΧ στην κεντρική αυλή διατηρήθηκαν η βορειοανατολική και η νοτιοδυτική πύλη¹⁹³ και κατεδαφίστηκαν οι υπόλοιπες κατασκευές.¹⁹⁴ Το Διμήνι στην Εποχή του Χαλκού δεν θα αποτελούσε έναν οργανωμένο οικισμό λίγων εκατοντάδων κατοίκων «αλλά μία μεγάλη αγροικία, που την είχε ως βάση της μία μεγάλη γεωργοκτηνοτροφική οικογένεια».¹⁹⁵

Ο Halstead υποστήριξε ότι το μεγαροειδές κτίριο της κεντρικής αυλής χρονολογείται στη ΝΝ και όχι στη Χαλκοκρατία. Η ανάδυση της άρχουσας τάξης στο Διμήνι και άλλους θεσσαλικούς οικισμούς πραγματώνεται στη Νεολιθική με την κατασκευή «μεγάρων» στους κεντρικούς τους χώρους.¹⁹⁶ Η ανάπτυξη του οικισμού στη ΝΝ οφείλεται στην ηγεσία του σε αντίθεση με τους οικονομικούς περιορισμούς της προγενέστερης κοινότητας που λειτουργούσε με αξίες όπως αυτή της ισότητας.¹⁹⁷ Ο Halstead απορρίπτει την ισότητα ως σχήμα επιτυχημένης κοινωνικής οργάνωσης. Όμως δεν προκύπτει από καμία κατηγορία δεδομένων ότι η ισότητα και η οριζόντια οργάνωση σε έναν οικισμό είναι εμπόδια για την οικονομική άνθηση και την ανάπτυξη της παραγωγής του.

Ο όρος «μέγαρο» χρησιμοποιήθηκε στην περιγραφή των Μυκηναϊκών βασιλικών κατοικιών και αντικατόπτριζε μία κοινωνική και οικονομική οργάνωση που δεν μπορεί να συγκριθεί με το Διμήνι της ΝΝ. Αυτή η προσέγγιση αποτελεί μία προσπάθεια εξελικτικής σύνδεσης πολιτισμών που έχουν χρονική απόσταση τριών χιλιάδων ετών. Οι κατασκευές και τα υλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν στο κτίριο Η4 δεν επιτρέπουν την απόδοση του χαρακτηρισμού «μέγαρο». Το συγκεκριμένο κτίριο και ευρύτερα ο χώρος εσωτερικά του πρώτου περιβόλου τροποποιήθηκαν αρκετές φορές. Οι μεταβολές αυτές είχαν ως συνέπεια την απώλεια κρίσιμων δεδομένων που θα μπορούσαν να μας βοηθήσουν στην εξέταση της αρχιτεκτονικής,

¹⁹² Χουρμουζιάδης 1993, 100-07 & 110.

¹⁹³ Ασλάνης 1990, 33-5.

¹⁹⁴ Ασλάνης 1998, 110-11.

¹⁹⁵ Χουρμουζιάδης 1993, 110.

¹⁹⁶ Halstead 1999, 90.

¹⁹⁷ Halstead 1989β, 75.

της καθημερινής ζωής και της ιδεολογίας των κατοίκων των προηγούμενων περιόδων.¹⁹⁸

Στην περίπτωση που στο Διμήνι υπήρχαν σχέσεις εξουσίας, αυτές δεν πρέπει να συνδέονται απαραίτητα με τον οικονομικό έλεγχο και τη συσσώρευση πλούτου. Οι σχέσεις εξουσίας μπορεί να σχετίζονταν με την ηλικία, το φύλο, την καταγωγή, την τελετουργική γνώση κ.ά.¹⁹⁹

Ο συνολικός σχεδιασμός του οικισμού και ειδικά η διάταξη των περιβόλων υποδεικνύουν τις κοινές αποφάσεις και τη συνεργασία μεταξύ των κατοίκων. Στο χώρο της κεντρικής αυλής δεν εντοπίστηκε κατασκευαστική δραστηριότητα όπως στα υπόλοιπα τμήματα του οικισμού. Η κεντρική αυλή ίσως χρησιμοποιούνταν ως χώρος συνάντησης των μελών της κοινότητας. Η θέση της αυλής στο κέντρο του οικισμού υποδηλώνει τους δεσμούς μεταξύ των κατοίκων και τις κοινές τους ιδέες.²⁰⁰ Σε αυτόν τον κεντρικό χώρο ίσως πραγματοποιούνταν εκδηλώσεις που ενίσχυαν τη συλλογική μνήμη και συγκροτούσαν μία κοινή ταυτότητα.²⁰¹

2.4 Τα εργαστήρια

Οι χώροι επεξεργασίας των προϊόντων διαμορφώθηκαν με βάση τα κτίσματα και τους περιβόλους. Οι περιβόλοι δεν αναπτύσσονται ομοιόμορφα και σε ορισμένες περιπτώσεις διακόπτονται. Οι κατασκευαστικές αυτές παραδοξότητες ίσως οφείλονται σε μία πρακτική κοινωνικού ελέγχου που σχετίζεται με τον καθορισμό των σημείων και των διαστάσεων των χώρων επεξεργασίας των προϊόντων.²⁰² Οι αντίστοιχοι χώροι που βρίσκονται δίπλα από κάποια νοικοκυριά ίσως τα διαφοροποιούν κοινωνικά από τα υπόλοιπα. Όμως, όπως διατυπώθηκε παραπάνω, η συγκέντρωση εργαλείων και αγγείων σε ένα σημείο ταυτίστηκε με έναν κοινό χώρο παραγωγής και όχι με τη συσσώρευση πλούτου ενός νοικοκυριού.²⁰³

Στις νεολιθικές κοινωνίες η εξειδικευμένη εργασία αφορά συνήθως μία παραγωγή μικρής κλίμακας με προορισμό τα νοικοκυριά. Η παραγωγή αυτή πραγματοποιείται σε εργαστήρια που διαχωρίζονται χωρικά εντός των οικισμών και δεν ελέγχονται από

¹⁹⁸ Souvatzi 2008, 152-53.

¹⁹⁹ Souvatzi 2007, 47.

²⁰⁰ Souvatzi & Skafida 2003, 434.

²⁰¹ Souvatzi 2007, 47.

²⁰² Χουρμουζιάδης 1993, 117-18.

²⁰³ Souvatzi 2007, 43.

πολιτικές ή οικονομικές ελίτ.²⁰⁴ Οι χώροι των εργαστηρίων μάλλον ήταν ανοικτοί προς όλους τους κατοίκους για τη δευτερογενή επεξεργασία των προϊόντων.²⁰⁵ Στο εργαστήριο S8 υπάρχουν ευρήματα που υποδεικνύουν τη συνεργασία των κατοίκων και την κοινή χρήση του χώρου για διάφορες δραστηριότητες, όπως μία θερμική κατασκευή,²⁰⁶ για το ψήσιμο των αγγείων (εικ. 8)²⁰⁷ και μία λίθινη κυκλική πλατφόρμα που περιβάλλεται από λίθινο πλακόστρωτο, η οποία βάσει της παρουσίας θραυσμάτων κεραμικής, αγγείων, εργαλείων και καταλοίπων τροφής, ίσως εξυπηρετούσε το πλάσιμο και το στέγνωμα της κεραμικής και αποτελούσε σημείο κατανάλωσης της τροφής από τους κατοίκους.²⁰⁸

Στο χώρο S8 διενεργούνταν οι εξειδικευμένες διαδικασίες παραγωγής προϊόντων όπως η κεραμική, κοσμήματα από όστρεα και εργαλεία από οψιανό. Η πολυπλοκότητα του S8 αποδεικνύεται και από τον εντοπισμό μεγάλων αγγείων αποθήκευσης, διάφορων δοχείων και υπολειμμάτων τροφής. Αν και βρίσκεται σε εγγύτητα με την οικία H11, οι μεγάλες ποσότητες των υλικών που εντοπίστηκαν στο χώρο S8 δύσκολα μπορούν να σχετιστούν με ένα μόνο νοικοκυριό. Στο εργαστήριο S1, στα βορειοανατολικά του οικισμού, βρέθηκε μία θερμική κατασκευή και μία κυκλική λίθινη πλατφόρμα παρόμοια με αυτή του S8, σε συσχετισμό με εργαλεία και όστρεα. Τα ευρήματα που συλλέχθηκαν στο S1 είναι ελάχιστα σε σύγκριση με τα αντίστοιχα στο χώρο S8, αν και αυτό μπορεί να οφείλεται σε παράγοντες διατήρησης ή προγενέστερης ανασκαφής από τον Τσουντα.²⁰⁹ Το πιθανότερο είναι ότι παρότι οι εργαστηριακοί χώροι S8 και S1 βρίσκονται εντός δύο διακριτών τμημάτων του οικισμού, χρησιμοποιούνταν από όλους τους κατοίκους. Άλλα ευρήματα²¹⁰ υποδεικνύουν ότι σε κάθε τομέα του οικισμού ίσως λειτουργούσε κάποιος εργαστηριακός χώρος για τις ανάγκες των γύρω νοικοκυριών, ωστόσο το εργαστήριο S8 φαίνεται να χρησιμοποιούνταν πιο συλλογικά.

Εκτός των κτιρίων δεν εντοπίζονται δραστηριότητες που να σχετίζονται με την προετοιμασία του φαγητού όμως η κατανάλωση και η αποθήκευση της τροφής πραγματοποιούνταν σε αρκετούς εξωτερικούς χώρους. Η εύρεση μεγάλων

²⁰⁴ Wattenmaker 1998, 4.

²⁰⁵ Χουρμουζιάδης 1993, 91-2.

²⁰⁶ Χουρμουζιάδης 1977, 211.

²⁰⁷ Sinopoli 1991, 31.

²⁰⁸ Souvatzi 2008, 141-42.

²⁰⁹ Souvatzi 2008, 136-39 (βλ. πίνακα 5.3), 143-44 & 149.

²¹⁰ Χουρμουζιάδης 1993, 154. Souvatzi 2008, 148.

αποθηκευτικών αγγείων σε εξωτερικούς χώρους ίσως αντανακλά πρακτικές κοινοτικής αποθήκευσης και ελέγχου.²¹¹ Η αλληλεπίδραση των νοικοκυριών στους ανοικτούς, κοινούς χώρους καταργεί την αυστηρή διάκριση του οικισμού σε κλειστούς τομείς. Τα αποθηκευτικά αγγεία ίσως χρησιμοποιούνταν από όλους, με κάποιο σύστημα οργάνωσης, ενώ κάθε μέλος του οικισμού μπορούσε να κινηθεί και να καταναλώσει την τροφή του σε οποιοδήποτε χώρο.

Τα εργαστήρια αποτελούσαν τόπους ενδυνάμωσης των σχέσεων, υπενθύμισης της σημασίας της κοινότητας και της συλλογικής προσπάθειας.²¹² Σε αυτά τα σημεία τα μέλη του οικισμού ανέπτυσαν τις σχέσεις, αλληλεπιδρούσαν και αντάλλασσαν ιδέες και αντιλήψεις. Οι ιδέες αυτές μεταφέρονταν στα νοικοκυριά και στους τομείς του οικισμού και συγκροτούσαν την κοινή ταυτότητα των κατοίκων.

2.5 Οι παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις

Στο Διμήνι της ΝΝ αναπτύχθηκε η εκμετάλλευση των παραγωγικών πηγών και η εξέλιξη των δευτερογενών δραστηριοτήτων. Τα αποτελέσματα αυτών των δραστηριοτήτων ήταν η εξασφάλιση των απαραίτητων αγαθών για τη διαβίωση, η αποθήκευση τροφίμων, η δημογραφική αύξηση αλλά και η ανάδειξη της σημασίας του ελεύθερου χρόνου. Γενικότερα θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στο τέλος της 4^{ης} χιλιετίας το Διμήνι «ήταν ένας τέλεια οργανωμένος αγροτικός οικισμός» με «υποδειγματικό κοινωνικό σύστημα, βασισμένο πάνω σε μία μικτή οικονομία».²¹³

Οι υποστηρικτές της ύπαρξης «μεγάλου» και ελίτ, θεωρούν ότι κάποια ισχυρή ομάδα κυριάρχησε στον οικισμό με συνέπεια την οικονομική και πολιτική αποδυνάμωση ή υποταγή των νοικοκυριών. Οι αλλαγές στις πρακτικές των συναλλαγών και η αδυναμία απόκτησης πλεονάσματος ελαχιστοποίησαν τις δυνάμεις των νοικοκυριών απέναντι στην κυριαρχία των ανθρώπων που αποφάσιζαν από την κεντρική αυλή και το «μέγαρο». Πριν την εμφάνιση της ηγετικής ομάδας ή του άρχοντα, τα νοικοκυριά ισχυροποιούσαν τη θέση τους μέσα στον οικισμό ανάλογα με την ικανότητά τους στις αγροτικές καλλιέργειες και το μέγεθος του πλεονάσματος που μπορούσαν να

²¹¹ Souvatzi 2007, 44-5.

²¹² Souvatzi 2008, 156.

²¹³ Χουρμουζιάδης 1993, 111-13.

αποθηκεύσουν και να ανταλλάξουν. Μετά την ανάδυση της άρχουσας τάξης, όμως, ο έλεγχος της παραγωγής πραγματοποιούνταν από τους ανθρώπους του «μεγάρου».²¹⁴

Η παραπάνω αφήγηση βασίζεται, όπως αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα αλλά και στο εισαγωγικό κεφάλαιο, στις εξελικτικές συνδέσεις της Νεολιθικής με τα ανακτορικά πρότυπα της Ύστερης Χαλκοκρατίας στο νότιο ελλαδικό χώρο. Με άλλα λόγια, στην αναζήτηση προγενέστερου πολιτισμού που θα εξυπηρετούσε την εφαρμογή των επιθυμητών κοινωνικών μοντέλων. Στις προσεγγίσεις αυτές αγνοείται η μικροϊστορία, δηλαδή η καθημερινή ζωή των ανθρώπων της Νεολιθικής και εξετάζεται μόνο η μεγάλη κλίμακα.²¹⁵ Επιπλέον, αναζητούνται, σχεδόν αποκλειστικά, ενδεχόμενες εχθροπραξίες και ανταγωνισμοί μεταξύ των κυρίαρχων ομάδων, συχνά με πλήρη παράκαμψη των αρχαιολογικών και ανασκαφικών δεδομένων.

Η επινόηση νέων τεχνοτροπιών, εργαλείων και υλικών που επέτρεπαν την εντατικοποίηση της παραγωγής θα είχε ως αποτέλεσμα την εξειδίκευση και ίσως τη διάκριση των εργασιών μέσα στην κοινότητα. Ο καταμερισμός της εργασίας ίσως δημιούργησε την ανάγκη εποπτείας, από κάποια μέλη του οικισμού, για τον έλεγχο των διάφορων παραγωγικών τομέων.²¹⁶ Όμως η εποπτεία των εργασιών δεν ταυτίζεται εξ ορισμού με την ιεραρχία και την ανάπτυξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Όταν ένα άτομο κατέχει την εξουσία σε έναν οικισμό χρειάζεται μία κοινωνική ομάδα η οποία θα «ελέγχει και θα ρυθμίζει τους κοινωνικούς καταμερισμούς, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο πεδίο ανταγωνιστικότητας ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες του οικισμού» επειδή έτσι δημιουργείται «η ανάγκη για την απόκτηση και κατοχή πραγμάτων με μοναδικό σκοπό τη συγκρότηση και τη διαρκή συντήρηση μιας αποτελεσματικής επιβολής».²¹⁷ Όμως η υποστήριξη της ύπαρξης μιας ηγετικής ομάδας ή ενός άρχοντα που δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά ευρήματα «είναι καθαρά ιδεαλιστική»,²¹⁸ όπως αναφέρει ο Χουρμουζιάδης. Οι ερευνητές/ριες ενός νεολιθικού οικισμού πρέπει να εξετάζουν αμερόληπτα την κοινωνική οργάνωση και τις σχέσεις παραγωγής.

²¹⁴ Halstead 1989β, 78.

²¹⁵ Souvatzi 2007, 40.

²¹⁶ Χουρμουζιάδης 1993, 89.

²¹⁷ Χουρμουζιάδης 1993, 87.

²¹⁸ Χουρμουζιάδης 1993, 88.

Αν μία παραγωγική ομάδα ασκούσε πιέσεις στις υπόλοιπες εξαιτίας της κρίσιμης θέσης της στην οικονομική ανάπτυξη του οικισμού τότε οι ισορροπίες στις σχέσεις μεταξύ των κατοίκων θα δοκιμάζονταν. Όμως οι σχέσεις μεταξύ των διάφορων παραγωγικών δυνάμεων μπορεί να μη βασίζονταν στην εκμετάλλευση και η ομάδα εποπτείας των εργασιών να ενδιαφερόταν για την «ισόρροπη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων μέσα στις καθορισμένες θέσεις που θα υπάρχουν στον οικισμό».²¹⁹

Όπως αναφέραμε σε προηγούμενη ενότητα, η εξειδίκευση στο Διμήνι μάλλον αφορούσε κάποια μέλη των νοικοκυριών και όχι ομάδες εποπτείας ή ομάδες με περισσότερη ισχύ και δικαιώματα. Τα νοικοκυριά καθόριζαν, με εσωτερικές διαδικασίες, ποια μέλη τους θα απασχολούνταν σε κάθε εργασία. Κάποια από τα μέλη θα εξειδικεύονταν στη διεκπεραίωση πιο τεχνικών εργασιών. Η παρουσία μιας ομάδας ανθρώπων που είναι εξειδικευμένη και λειτουργεί αυτόνομα από το γενικό πληθυσμό δεν προκύπτει από τα δεδομένα της έρευνας.

Το Διμήνι και άλλοι οικισμοί της Θεσσαλίας αποτελούσαν κέντρα παραγωγής και ανταλλαγής της κεραμικής στη διάρκεια της ΝΝ. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής εξυπηρετούσε τις ανάγκες εντός των οικισμών ενώ μικρότερες ποσότητες ανταλλάσσονταν.²²⁰

Η παραγωγή ορισμένων αγγείων ήταν εξειδικευμένη, ενώ κάποιες κατηγορίες της κεραμικής χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ομοιομορφία τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμησή τους. Η ομοιομορφία αυτή ίσως αντανάκλούσε μία ανάγκη μαζικής παραγωγής αγγείων προς ανταλλαγή σε άλλες περιοχές ή την ανάγκη της κοινότητας να παράγει παρόμοια αγγεία ως χαρακτηριστικό της κοινής ταυτότητας των κατοίκων της. Η παραγωγή της κεραμικής στο Διμήνι ελεγχόταν από τα νοικοκυριά, η κατανάλωση πραγματοποιούνταν κυρίως εντός του οικισμού και τα εργαστήρια χρησιμοποιούνταν από όλη την κοινότητα.²²¹ Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις αλλά και την έρευνα της Σουβατζή σχετικά με την κατανομή της κεραμικής υπήρχαν εξειδικευμένες ομάδες για την παραγωγή περίτεχνων αγγείων χωρίς ωστόσο να έχουν ανώτερη κοινωνική θέση.

Όταν δημιουργήθηκε ο οικισμός του Διμηνίου στη ΝΝ η ακτή πλησίαζε τη βάση του χαμηλού λόφου στον οποίο ήταν εγκατεστημένος. Ο κόλπος του Διμηνίου

²¹⁹ Χουρμουζιάδης 1993, 90-1.

²²⁰ Perlès 1992, 137. Schneider et al 1991, 50.

²²¹ Souvatzi 2008, 119, 124 & 127.

αποτελούσε ένα θαλάσσιο βιότοπο με ρηχά νερά. Οι πρώτοι κάτοικοι μάλλον επέλεξαν το συγκεκριμένο λόφο εξαιτίας της παράκτιας θέσης του,²²² η οποία ευνοούσε την εισαγωγή προϊόντων όπως ο οψιανός από τη Μήλο.²²³

Μεγάλη συζήτηση ανάμεσα στους ερευνητές/ριες προκάλεσαν οι ποσότητες των κοσμημάτων από το όστρεο *Spondylus gaederopus* που βρέθηκαν στο Διμήνι.²²⁴ Τα κοσμήματα αυτά, που ήταν βραχιόλια ή δακτυλίδια ή ίσως ράβονταν ως διακοσμητικά στο ρουχισμό²²⁵ ή είχαν και άλλες χρήσεις, μεταφέρονταν, κυρίως από παράκτιες θέσεις, σε πολλά σημεία της Ευρώπης υποδεικνύοντας τη μεγάλη γεωγραφική κλίμακα των εμπορικών διαδρομών στη Νεολιθική περίοδο. Ο Tsuneki αναφέρει ότι το όστρεο *Spondylus* ίσως ήταν μία από τις βασικές αιτίες δημιουργίας του οικισμού στη συγκεκριμένη θέση.²²⁶

Τα κοσμήματα από όστρεα του Διμηνίου, ιδίως οι δακτύλιοι ή τα βραχιόλια, βρέθηκαν, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, σπασμένα και καμένα στο κτίριο H23.²²⁷ Βάσει αυτού ορισμένοι ερευνητές, όπως ο Halstead, υποστήριζαν τη σώρευση πλούτου και την κοινωνική διαφοροποίηση στο Διμήνι.²²⁸ Όμως στο H23, τα υλικά κατασκευής των δακτυλιδιών αλλά και τα έτοιμα προϊόντα βρίσκονταν διάχυτα στα δύο δάπεδα των δύο φάσεων της οικίας. Αυτό υποδεικνύει τη διαδικασία παραγωγής των προϊόντων και όχι την αποθήκευσή τους στο συγκεκριμένο κτίριο. Το κτίριο H23 μάλλον κάηκε ολοκληρωτικά και δεν καταστράφηκαν επιλεκτικά τα διακοσμητικά αντικείμενα.²²⁹ Επιπλέον, στο εργαστήριο S8 εντοπίστηκε μία ποσότητα ανεπεξέργαστων οστρέων. Είναι παράδοξο να άφηναν οι κάτοικοι υλικά που θεωρούνταν πολύτιμα σε έναν αφύλακτο χώρο.

Σε άλλη προσέγγιση αναφέρεται ότι στο κτίριο H23 βρέθηκαν θραύσματα των κοσμημάτων με διαφορετικά επίπεδα καύσης. Η καύση μπορεί να μην αποτελούσε μία πράξη καταστροφής αλλά να ήταν μία σκόπιμη ενέργεια για την επίτευξη ενός αισθητικού αποτελέσματος και ανάδειξης κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και αποχρώσεων. Έχουν εντοπιστεί ίχνη χρήσης των κοσμημάτων και μετά την καύση. Μετά το θρυμματισμό ενός κοσμήματος πιθανώς τα διάφορα σπασμένα τμήματά του

²²² Zangger 1991, 3-5.

²²³ Souvatzi 2007, 43.

²²⁴ Souvatzi 2007, 40-4.

²²⁵ Παπαδόπουλος 2016, 138-39.

²²⁶ Tsuneki 1989, 1 & 16.

²²⁷ Souvatzi 2008, 151.

²²⁸ Halstead 1993, 607.

²²⁹ Souvatzi 2008, 151-52.

μεταφέρονταν σε διάφορα σημεία του οικισμού και χρησιμοποιούνταν σε διάφορες τελετουργίες, ίσως σχετικές με το θάνατο και την αποτέφρωση μελών της κοινότητας.²³⁰

Η πρακτική της κατοχής του θραύσματος ενός δακτυλιδιού από διαφορετικούς ανθρώπους ίσως ενίσχυε τις διαπροσωπικές σχέσεις.²³¹ Η κατοχή των συγκεκριμένων κοσμημάτων μπορεί να αποκτούσε διάφορα χαρακτηριστικά αλλά δεν αποτελούσε αιτία κοινωνικού ανταγωνισμού.

Βάσει της κατανομής, της αποθηκευτικής δραστηριότητας και του αγροτικού και κτηνοτροφικού πλεονάσματος, κάθε νοικοκυριό στο Διμήνι φαίνεται ότι ήταν αυτάρκες.²³² Δεν αποκλείεται και η ανταλλαγή προϊόντων εντός και εκτός του οικισμού. Ο Halstead αναφέρει ότι τα νοικοκυριά που επιτύγχαναν περισσότερο στις καλλιέργειές τους θα μπορούσαν να αυξάνουν το ζωικό τους κεφάλαιο, το κύρος τους εντός του οικισμού και να εξασφαλίζουν οικονομική και πολιτική αυτονομία.²³³ Αυτό προϋποθέτει ότι οι καλλιέργειες, η κτηνοτροφία και γενικά η παραγωγή οργανώνονταν ατομικά από τα νοικοκυριά.

Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση που οι κάτοικοι του νεολιθικού Διμηνίου καλλιεργούσαν με συλλογικούς τρόπους. Η καλλιεργήσιμη γη που περιέβαλε τον οικισμό αλλά και το ζωικό κεφάλαιο πιθανώς να ανήκαν στην κοινότητα.

Τα ευρήματα από τα κατάλοιπα ζώων στην κεντρική αυλή δεν διαφέρουν από τα αντίστοιχα στους υπόλοιπους τομείς του οικισμού.²³⁴ Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν την ομογενοποίηση στην εκμετάλλευση των ζώων από όλη την κοινότητα. Από την ανάλυση των δεδομένων προκύπτει ότι οι κάτοικοι σε όλους τους τομείς του νεολιθικού οικισμού ακολουθούν τις ίδιες πρακτικές σχετικά με τη ζωική εκμετάλλευση.²³⁵ Από τη μελέτη των ζωικών καταλοίπων δεν προκύπτουν δεδομένα που να αντικατοπτρίζουν την ύπαρξη ιεραρχίας στο νεολιθικό Διμήνι.

²³⁰ Chapman et al 2011, 151 & 154-56.

²³¹ Chapman et al 2011, 155.

²³² Χουρμουζιάδης 1993, 118-19.

²³³ Halstead 1992, 54-6.

²³⁴ Halstead 1992, 55. Halstead 1993, 604.

²³⁵ Halstead 1992, 48-53 & 56.

2.6 Σύνοψη

Οι περίβολοι πιθανότατα δεν είχαν οχυρωματική χρήση και τα δεδομένα δεν υποδεικνύουν διακοινοτικές συγκρούσεις. Δεν υπήρχε αμυντικό σχέδιο στην κατασκευή των περιβόλων. Ο οικισμός αναπτύχθηκε σταδιακά και οι περίβολοι κτίστηκαν σε ζεύγη στη διάρκεια του χρόνου. Η κατασκευή τους απαιτούσε συλλογική εργασία και κοινό σχεδιασμό.

Οι κάτοικοι και οι επισκέπτες κινούνταν σε συγκεκριμένες διαδρομές και οι θέσεις των νοικοκυριών ήταν οριοθετημένες, χωρίς να παρατηρείται εξάπλωση και καταπάτηση κοινοτικών χώρων. Στα σπίτια του οικισμού υπήρχε ο απαραίτητος, για τη διαβίωση, εξοπλισμός και ομοιόμορφη κατανομή κεραμικής, ειδωλίων και εργαλείων. Κάθε νοικοκυριό είχε επάρκεια τροφής χωρίς να διακρίνονται διαφοροποιήσεις μεταξύ τους. Οι σχέσεις μεταξύ των νοικοκυριών ίσως επηρέαζαν την κοινωνική οργάνωση, όμως η χωρική συμμετρία του οικισμού αντανακλά την κοινοτική ειρήνη και τις συλλογικές αποφάσεις.

Περιμετρικά της κεντρικής αυλής υπήρχαν κτίσματα που μπορεί να λειτουργούσαν ως κατοικίες, εργαστήρια και αποθηκευτικοί χώροι ενώ το μεγαροειδές κτίριο διαμορφώθηκε ως τέτοιο στην ΠΕΧ. Στον ανοικτό χώρο της αυλής ίσως πραγματοποιούνταν κοινοτικές εκδηλώσεις, τελετουργίες και συζητήσεις για τη λήψη αποφάσεων.

Τα εργαστήρια αποτελούσαν χώρους για την επεξεργασία των προϊόντων, που σε κάποιες περιπτώσεις, όπως το S8, ήταν ανοικτοί προς χρήση από όλους τους κατοίκους. Στα εργαστήρια οι άνθρωποι αλληλεπιδρούσαν, ανέπτυσαν τις σχέσεις τους και κατανάλωναν τροφή. Τα αποθηκευτικά αγγεία που εντοπίστηκαν σε ανοικτούς χώρους του Διμηνίου υποδεικνύουν πρακτικές κοινοτικής αποθήκευσης.

Η εντατικοποίηση και η εξειδίκευση στην παραγωγή των προϊόντων στο Διμήνι ίσως είχαν ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό των εργασιών. Η εξειδίκευση και η διάκριση των δραστηριοτήτων σχετίζονταν με τα νοικοκυριά και όχι με κάποιες ομάδες εποπτείας που θα δημιουργούσαν ανταγωνισμούς. Επιπλέον, οι καλλιέργειες και η κτηνοτροφία μάλλον ελέγχονταν από τα νοικοκυριά. Όμως δεν μπορεί να αποκλειστεί ο κοινοτικός έλεγχος στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή και ο ισότιμος διαμοιρασμός των προϊόντων.

3. Το παράδειγμα της Μάνδρας

Ο νεολιθικός οικισμός της Μάνδρας βρίσκεται 13 χλμ. δυτικά της Λάρισας και λίγες εκατοντάδες μέτρα βόρεια του σύγχρονου οικισμού, στο λόφο του Προφήτη Ηλία. Σε απόσταση 3-4 χλμ. διέρχεται ο Πηνειός με κατεύθυνση από τα Τρίκαλα προς τη Λάρισα (εικ. 1, 9-10). Πριν τα αντιπλημμυρικά έργα που πραγματοποιήθηκαν στη σύγχρονη περίοδο η περιοχή πλημμύριζε συχνά είτε εξαιτίας του Πηνειού είτε μετά από μεγάλες βροχοπτώσεις.²³⁶

Ο οικισμός ανασκάφηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λάρισας την περίοδο 1996-1998, υπό την επίβλεψη του Γ. Τουφεξή. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στη νότια απόληξη ενός χαμηλού λόφου (υψόμετρο 128,30 μ.). Σε έκταση 40-45 στρεμμάτων, στην περιφέρεια του οικισμού, διαπιστώθηκε πυκνή διασπορά οστράκων ενώ κεραμική της Νεολιθικής περιόδου εντοπίστηκε σε έκταση περίπου 100 στρεμμάτων. Η διάβρωση, οι μηχανικές καλλιέργειες αλλά και οι εργασίες κατασκευής της οδού Λάρισας - Τρικάλων είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγάλη φθορά των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και την αναμόχλευση των επιχώσεων. Μετά το τέλος της ανασκαφής τα τμήματα του οικισμού καλύφθηκαν με τη μέθοδο της κατάχωσης (εικ. 11).²³⁷

Στη Μάνδρα αναγνωρίστηκαν τέσσερις οικιστικές φάσεις της NN (διμηνιακές φάσεις). Η τέταρτη φάση ίσως συνεχίστηκε και στην TN. Αποσπασματικά διακρίνεται και μία πέμπτη φάση που αποδίδεται στην TN. Η Μάνδρα αποτέλεσε έναν επίπεδο εκτεταμένο οικισμό στις φάσεις I-III και πιο περιορισμένο στη φάση IV.²³⁸ Στον οικισμό βρέθηκαν τμήματα οκτώ τάφρων που επιχωμάτωνονταν σταδιακά όσο μεγάλωνε ο οικισμός στις τρεις πρώτες φάσεις, ενώ στην τέταρτη κατασκευάστηκε κυκλοτερής περίβολος.

Στα ανασκαφικά ευρήματα, στις τρεις πρώτες φάσεις της Μάνδρας κυριαρχεί η διακοσμημένη κεραμική και κυρίως η στιλβωμένη γραπτή κεραμική. Στη Μάνδρα IV αυξάνονται τα ποσοστά της χρηστικής κεραμικής και μειώνεται η διακοσμημένη. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται οστέινα εργαλεία, λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, χάντρες και δακτύλιοι από *Spondylus gaederopus*, πήλινα σφοντύλια, πήλινοι κρατευτές, πήλινοι πεσσοί, πήλινα μικκύλα αγγεία, και αρκετά ειδώλια, πολλά από τα οποία ήταν μαρμάρινα. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα ευρήματα αυτά δεν

²³⁶ Τουφεξής 2017α, 42.

²³⁷ Τουφεξής 2017α, 40-4.

²³⁸ Τουφεξής 2017α, 116 & 124.

εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των κτισμάτων. Ορισμένα από αυτά βρέθηκαν σε λάκκους και τάφρους.²³⁹

3.1 Οι λάκκοι

Η ερμηνεία της λειτουργίας κάθε λάκκου αποτελεί μία δύσκολη προσπάθεια, γιατί η χρήση του μπορεί να μεταβάλλεται συνεχώς. Μία υπόσκαφη κατοικία μπορεί να εξελιχθεί σε αποθηκευτικό ή απορριμματικό λάκκο. Οι λάκκοι χρησιμοποιούνταν ως υπόσκαφα κτίσματα, ως αποθηκευτικοί χώροι, για ταφές, για δομημένες αποθέσεις κ.ά. Υπόσκαφα κτίσματα έχουν εντοπιστεί ήδη από την 9^η χιλιετία στην ανατολική Μεσόγειο και σε περιοχές της νοτιοδυτικής Ασίας.²⁴⁰

Τα υπόσκαφα αυτά κτίσματα μπορεί να είχαν μικρό ή μεγαλύτερο βάθος και μεγάλη διάμετρο, από 2 έως 3 μ.²⁴¹ Σε διάφορες νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας υπάρχουν λάκκοι με χαρακτηριστικά που αντικατοπτρίζουν τα υπόσκαφα κτίσματα. Αυτός ο τύπος λάκκων χρονολογείται από την Ακεραμική Νεολιθική έως και την ΠΕΧ.²⁴²

Στις δύο πρώτες φάσεις κατοίκησης της Μάνδρας κάποιοι λάκκοι μπορεί να χρησιμοποιούνταν ως υπόσκαφα κτίσματα. Περιμετρικά του λάκκου Λ27²⁴³ παρατηρήθηκαν ίχνη από οπές πασσάλων ενώ μία μεγαλύτερη οπή περίπου στη μέση του λάκκου χρησιμοποιήθηκε για την υποστήριξη της στέγης του υπόσκαφου κτίσματος. Η απουσία καταλοίπων κτισμάτων στις πρώτες φάσεις του οικισμού υποδεικνύει την πιθανή οικιστική χρήση των υπόσκαφων κατασκευών.²⁴⁴ Δεν κρίνεται πιθανό να υπήρχαν κοινωνικές και οικονομικές διαφορές μεταξύ των κατοίκων ή αν υπήρχαν θα ήταν περιορισμένες.

Αρκετοί λάκκοι είχαν αναβαθμούς για την κάθοδο στο εσωτερικό τους και σύμφωνα με τα ευρήματα μπορούν να χαρακτηριστούν αποθηκευτικοί. Οι λάκκοι αυτοί ήταν στεγασμένοι, δεδομένων των οπών πασσάλων που εντοπίστηκαν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο λάκκος Λ17 με διάμετρο περίπου 2.50 μ. και βάθος 2.20 μ., ο οποίος

²³⁹ Τουφεξής 2017α, 116-19.

²⁴⁰ Παππά 2008, 315.

²⁴¹ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 466.

²⁴² Μπατζέλας 2012, 57.

²⁴³ Στην περιγραφή των οικιστικών φάσεων της Μάνδρας, των κατασκευών, των λάκκων, των τάφρων κ.ά. ακολουθούμε σε κάθε περίπτωση την απόδοση του Τουφεξή (Τουφεξής 2017α).

²⁴⁴ Τουφεξής 2017α, 107-08.

διέθετε λίθινο τοιχάριο που ίσως λειτουργούσε ως θεμέλιο μιας πλίνθινης ανωδομής.²⁴⁵ Στους λάκκους αυτούς θα μπορούσαν να αποθηκευτούν μεγάλες ποσότητες προϊόντων. Όσοι από αυτούς βρίσκονταν σε ανοικτούς χώρους²⁴⁶ πιθανώς ανήκαν σε όλους τους κατοίκους ή στα μέλη ενός τμήματος της κοινότητας.

Η διαχείριση των αποθηκευτικών λάκκων και η διάθεση των αγαθών θα απαιτούσε οργανωτικές ικανότητες και συνεργασίες μεταξύ των κατοίκων. Δεν διαφαίνεται συσσώρευση αγαθών σε συγκεκριμένους λάκκους ή από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Τα ευρήματα σε κάποιους λάκκους ίσως διαφοροποιούνται σε σημασίες από τους υπόλοιπους. Τα αντικείμενα που τοποθετούνται σε αυτούς μπορεί να συνδέονται με τελετουργικές δραστηριότητες, τη λατρεία ή τη μνήμη. Οι ιδιαίτερες αυτές εναποθέσεις μπορεί να αφορούν ταφές ανθρώπων και ζώων αλλά και αντικείμενα καθημερινής χρήσης. Οι ταφές μπορεί να είναι αποσπασματικές και τα αντικείμενα κατακερματισμένα.²⁴⁷

Η συχνή εύρεση ιδιαίτερων αντικειμένων τοποθετημένων με ειδική διάταξη υποδεικνύει δομημένη εναπόθεση.²⁴⁸ Τα μονόχρωμα και γραπτά διακοσμημένα όστρακα και θραύσματα λίθινων τριπτήρων στο λάκκο Λ13 ίσως αντιπροσωπεύουν μία τέτοια πρακτική.²⁴⁹ Η διάκριση τέτοιων λάκκων από τους απορριμματικούς είναι δύσκολη. Η πρακτική της απόρριψης νοηματοδοτείται διαφορετικά ανάμεσα σε πολιτισμούς με διαφορετικές αξίες και ανάμεσα στο σύγχρονο και τον αρχαίο κόσμο. Κάποια αντικείμενα που χρησιμοποιούνται από ένα νοικοκυριό θα συνεχίσουν να ανήκουν σε αυτό και μετά τη διάρκεια χρήσης τους, όταν δεν θα είναι πλέον λειτουργικά, ακόμη και όταν τοποθετηθούν σε ένα λάκκο κατακερματισμένα. Τα ιδιαίτερα αυτά αντικείμενα με την εναπόθεσή τους δίπλα από τα σπίτια διατηρούνται στη «ζωή» και βρίσκονται με αυτό τον τρόπο κοντά σε αυτόν που τα κατασκεύασε.²⁵⁰

Αρκετά ειδώλια βρέθηκαν σε εξωτερικούς χώρους χωρίς ιδιαίτερο συσχετισμό με συγκεκριμένα κτίρια, λάκκους και κατασκευές. Η πρακτική αυτή ίσως αντανακλά

²⁴⁵ Τουφεξής 2017α, 108-09.

²⁴⁶ Στη Μάνδρα II τρεις από τους μεγάλους (Λ15, Λ17, Λ18) αλλά και δύο μικρότεροι λάκκοι δεν σχετίζονται με οικίες (Τουφεξής 2017α, 122).

²⁴⁷ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2015.

²⁴⁸ Richards & Thomas 1984.

²⁴⁹ Τουφεξής 2017α, 110.

²⁵⁰ Chapman 2000, 62-3.

συλλογική χρήση.²⁵¹ Η σύγχρονη επιδίωξη της ιδιωτικής συλλογής αντικειμένων δεν αντικατοπτρίζεται στο νεολιθικό κόσμο, τουλάχιστον στην περίπτωση της Μάνδρας.

3.2 Οι ταφές

Στις νεολιθικές κοινότητες γενικά παρατηρούνται διάφορες μέθοδοι ταφής, όπως πρωτογενείς ταφές, ανακομιδές, καύσεις κ.ά. Δεν εντοπίζονται πυκνές συγκεντρώσεις τάφων (νεκροταφεία) εκτός των οικιστικών πυρήνων και σπάνια εντοπίζονται κτερίσματα στο σημείο της εναπόθεσης του νεκρού.²⁵²

Στον οικισμό της Μάνδρας II ο λάκκος Λ22 περιείχε ταφή ενήλικου ατόμου ακριβώς δίπλα στη θερμική κατασκευή ΘΚ4. Το παράδοξο στη συγκεκριμένη ταφή εντοπίζεται στη στάση του νεκρού, σαν να ρίχθηκε στο λάκκο, με το κεφάλι προς τα κάτω. Αξιοσημείωτη είναι και η έλλειψη των οστών των άκρων, χεριών και ποδιών. Οι ασβεστολιθικές πέτρες που βρέθηκαν δίπλα στο κεφάλι του νεκρού ίσως αποτελούσαν ταφικό σήμα.²⁵³ Η συγκεκριμένη ταφή μπορεί να συνιστά μία τιμωρία, ίσως για κάποια ενέργεια που έβλαψε την κοινότητα. Ίσως αποτέλεσε μία δημόσια εκδήλωση ώστε να μείνει στη μνήμη των παρευρισκομένων η συνέπεια μιας ενέργειας αντίθετης στο ήθος της κοινότητας.

Δύο δευτερογενείς ταφές βρέθηκαν στην Τάφρο Β. Η μία περιείχε ένα κρανίο στραμμένο προς τα κάτω πάνω σε μία μεγάλη ασβεστολιθική πέτρα. Κάτω από αυτήν την πέτρα βρέθηκαν οστά, επιμελώς τοποθετημένα. Η μελέτη των ευρημάτων υποδεικνύει ότι η μία ανακομιδή περιλάμβανε το κρανίο και η δεύτερη τα οστά. Χωρίζονταν μεταξύ τους από την ασβεστολιθική πέτρα η οποία ίσως λειτουργούσε ως ταφικό σήμα.²⁵⁴ Όπως και σε άλλες νεολιθικές θέσεις,²⁵⁵ τα ευρήματα από τις ταφές στη Μάνδρα είναι λίγα και αποσπασματικά στην προσπάθεια εξέτασης της κοινωνικής συνθετότητας.

²⁵¹ Τουφεξής 2017α, 289.

²⁵² Στρατούλη κ.ά. 2013, 9.

²⁵³ Τουφεξής κ.ά. 2009, 101-02. Τουφεξής 2017α, 111-14.

²⁵⁴ Τουφεξής 2017α, 115.

²⁵⁵ Στρατούλη κ.ά. 2013, 9.

3.3 Οι θερμικές κατασκευές και τα λιθόστρωτα

Οι θερμικές κατασκευές μπορούν να διακριθούν σε εστίες, φούρνους και κλιβάνους. Οι κατασκευές αυτές δεν είχαν απαραίτητα μία λειτουργία ενώ οι διαφορές τους εντοπίζονται στα υλικά κατασκευής και το σημείο που βρέθηκαν.²⁵⁶ Στη Μάνδρα βρέθηκαν αρκετές θερμικές κατασκευές σε υπαίθριους χώρους. Η θερμική κατασκευή ΘΚ9 και ο αποθηκευτικός λάκκος Λ26 εντοπίστηκαν σε ένα ανοικτό σημείο του οικισμού, υποδεικνύοντας ότι η αποθήκευση, η προετοιμασία, το μαγείρεμα²⁵⁷ και πιθανόν και η κατανάλωση της τροφής ίσως γίνονταν συλλογικά σε διάφορες περιοχές του οικισμού.

Τη μαγειρική και τη χρήση του αποθηκευτικού λάκκου πιθανώς είχε αναλάβει μία συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων ενώ οι υπόλοιποι κάτοικοι απασχολούνταν σε άλλες εργασίες. Η αποκωδικοποίηση της σύνθεσης της κοινωνικής ομάδας ή ομάδων που χρησιμοποιούσαν τις δύο αυτές κατασκευές παρουσιάζει δυσκολίες λόγω της απουσίας κτιρίων και υπόσκαφων κτισμάτων δίπλα τους. Ωστόσο, η πιθανότητα κοινοτικής ή έστω εν μέρει συλλογικής χρήσης παραμένει ισχυρή. Από την άλλη, ο λάκκος Λ4, που μάλλον αντιστοιχεί σε εστία, βρίσκεται δίπλα σε υπόσκαφο κτίσμα²⁵⁸ και πιθανόν σχετίζεται με συγκεκριμένο νοικοκυριό ή οικογένεια.

Από τη δεύτερη οικιστική φάση άρχισαν να κατασκευάζονται μικρές λιθόστρωτες επιφάνειες σε υπαίθριους χώρους που αποτελούνταν κυρίως από οριζόντιες στρώσεις αργών λίθων αλλά και από όστρακα, καμένους πηλούς και άλλα υλικά (εικ. 12). Τα λιθόστρωτα ΛΘ1 και ΛΘ2 ανήκαν στρωματογραφικά ανάμεσα στις φάσεις Μάνδρα II και III και, όπως υποδεικνύει η κεραμική που συλλέχθηκε από αυτά, ανακατασκευάστηκαν και στην επόμενη φάση (Μάνδρα IV). Ανάλογα λιθόστρωτα, με θερμικές κατασκευές και πολλά ευρήματα εντοπίστηκαν σε διάφορες περιοχές του οικισμού (π.χ. ΛΘ4, ΛΘ5, ΛΘ9 και ΛΘ11).²⁵⁹ Η διατήρηση των λιθόστρωτων στο ίδιο σημείο και η συντήρησή τους αντικατοπτρίζει τη συνέχεια και τη συνεργασία των κατοίκων στο πέρασμα του χρόνου, αλλά και τη λήψη των συλλογικών αποφάσεων που απαιτούνται για τη διενέργεια αντίστοιχων εργασιών.

²⁵⁶ Χουρμουζιάδης 1993, 133-34.

²⁵⁷ Τουφεξής 2017α, 122.

²⁵⁸ Τουφεξής 2017α, 111.

²⁵⁹ Τουφεξής 2017α, 59-61, 75 & 86.

Τα λιθόστρωτα που συντηρούσαν οι κάτοικοι για αρκετές οικιστικές φάσεις θα αποτελούσαν σημεία συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης των ανθρώπων στους διάφορους χώρους του οικισμού. Η σχετικά περιορισμένη ανασκαφή δεν αποκάλυψε κάποιον κεντρικό χώρο του οικισμού. Ωστόσο, τα λιθόστρωτα που ήρθαν στο φως, σε συνδυασμό με τις θερμικές κατασκευές τους και άλλα ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη κοινωνικής ζωής εκτός των κτιρίων και ενδεχομένως τη διοργάνωση υπαίθριων εκδηλώσεων.

3.4 Οι τάφροι και η χωρική και χρονική ανάπτυξη του οικισμού

Πολλοί οικισμοί, ειδικά στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, περιβάλλονταν από τάφρους. Στη Θεσσαλία εντοπίστηκε τουλάχιστον μία τάφος σε εικοσιτέσσερις νεολιθικές θέσεις²⁶⁰ ενώ αναμένεται από την εξέλιξη των ερευνών να προκύψουν και περισσότερες. Στη Μάνδρα εντοπίστηκαν τμήματα οκτώ τάφρων που δημιουργήθηκαν στις πρώτες τρεις οικιστικές φάσεις (I-III) του οικισμού στη NN. Στην τέταρτη φάση (IV) κατασκευάστηκε ο περίβολος. Δύο από αυτές (Ζ και Η) βρέθηκαν περίπου 130-145 μ. δυτικά του οικισμού. Η απόσταση μεταξύ τους ήταν περίπου 20 μ.²⁶¹

Οι διαστρωματώσεις των τάφρων εκτείνονταν για μεγάλα τμήματα οριζόντια. Με την παρατήρηση αυτή ο Τουφεξής επισημαίνει ότι το γέμισμα των τάφρων πραγματοποιούνταν σε στάδια και ότι οι τάφροι μέχρι να επιχωματωθούν πλήρως διατηρούσαν το σχηματισμό τους. Η επιχωμάτωση μάλλον συνέβαινε ταυτόχρονα και από τις δύο πλευρές κάθε τάφρου. Το παράδοξο σε αυτή τη διαδικασία είναι ότι οι κάτοικοι δεν γέμιζαν μια τάφο τμηματικά, έτσι ώστε να προχωρούν οι εργασίες ευκολότερα και ταχύτερα.²⁶² Η ερμηνεία αυτής της πρακτικής είναι δύσκολη, όμως είναι βέβαιο ότι η επιχωμάτωση απαιτούσε οργάνωση, συλλογική εργασία και κοινή απόφαση.

²⁶⁰ Τουφεξής 2017α, 387-98. Οι εικοσιτέσσερις νεολιθικές θεσσαλικές θέσεις στις οποίες εντοπίστηκαν τάφροι είναι: 1. Σουφλί Μαγούλα. 2. Μαγούλα Οτζάκι. 3. Μαγούλα Άργισσα. 4. Μαγούλα Αράπη. 5. Λάρισα, Συνοικία Νεράιδα. 6. Χάλκη Λάρισας. Μαγούλα Υδατόπυργου. 7. Αχίλλειο. 8. Βασιλής Φαρσάλων. 9. Συκεώνας Καρδίτσας. Μαγούλα Ζευγαρολίβαδο. 10. Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. 11. Μανραχάδες, θέση Τατάρια. 12. Μυρίνη, θέση Αγ. Βαρβάρα. 13. Σέσκλο. 14. Διμήνη. 15. Μαγούλα Βισβίκη. 16. Βελεστίνο - Μαγούλα Νικονάνου. 17. Ριζόμυλος 2. 18. Αλμυρός 2. 19. Μαγούλα Αλμυριώτικη. 20. Μαγούλα Μπελίτσι. 21. Μαγούλα Καρατσαγκλιού. 22. Πέρδικα 1. 23. Περιοχή Αλμυρού, θέση Καμάρα. 24. Μαγούλα Κουτρουλού.

²⁶¹ Τουφεξής 2017α, 89, 100-01 & 308-12.

²⁶² Τουφεξής 2017α, 173 & 103-04.

Στη Μάνδρα δεν διαπιστώνεται η ύπαρξη αναχώματος.²⁶³ Η μεγάλη ποσότητα χώματος που συγκεντρωνόταν μετά από τη δημιουργία μιας τάφρου ίσως χρησιμοποιούνταν στα υπόσκαφα κτίσματα και γενικότερα στις κατασκευές του οικισμού.²⁶⁴ Η έλλειψη αναχώματος και τα υπόλοιπα ανασκαφικά δεδομένα και ευρήματα υποδεικνύουν ότι οι τάφροι μάλλον δεν κατασκευάζονταν με σκοπό την αμυντική προστασία του οικισμού.

Οι επιχώσεις των τάφρων περιλάμβαναν οικιακά υλικά αλλά και οικοδομικά υλικά από τις κατεστραμμένες δομές του οικισμού. Στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης της Τάφρου Α βρέθηκαν πήλινοι πεσσοί. Η εύρεση των πεσσών στο επάνω μέρος της στρωματογραφίας δεν υποδεικνύει τη χρήση τους για οχυρωματικούς σκοπούς. Οι τάφροι θα είχαν επιχωματωθεί πλήρως ή θα ήταν αρκετά ρηχοί με συνέπεια να μην είχε οποιαδήποτε αμυντική λειτουργία η τοποθέτηση πεσσών στο ψηλότερο σημείο τους.²⁶⁵

Στην οικιστική φάση Μάνδρα Ι ο οικισμός περιοριζόταν στην κορυφή του λόφου. Η Τάφος Α περιέβαλλε τον οικισμό με έναν ορθογώνιο σχηματισμό. Στην ίδια φάση (Ι) πιθανώς ανήκουν και οι Τάφροι Δ, Ε και ΣΤ. Οι Τάφροι Δ και Ε εφάπτονταν σε δύο σημεία με την Α. Η Τάφος Α όριζε τον οικισμό ενώ οι υπόλοιπες ίσως περιέβαλλαν κάποιες καλλιέργειες ή το ζωικό κεφάλαιο. Η περιοχή ανάμεσα στις Τάφρους Δ, Ε και ΣΤ ίσως αποτελούσε έναν ανοικτό χώρο χωρίς κτίρια και κατασκευές, ωστόσο δεν γνωρίζουμε εάν βρισκόταν εντός των ορίων του οικισμού.²⁶⁶ Οι Τάφροι Δ, Ε και ΣΤ που δεν περιέβαλλαν κάποιο συγκεκριμένο χώρο, όπως η Α που μάλλον οριοθετούσε τον κεντρικό χώρο του οικισμού, μάλλον δημιουργήθηκαν σταδιακά από τη δημιουργία πολλών λάκκων, πρακτική που δεν εξυπηρετεί οχυρωματικούς σκοπούς.

Κάτω από τον τοίχο T10, ο οποίος θεμελιώθηκε μεταγενέστερα επάνω από ένα σημείο της Τάφρου Β, διακρίνεται ένας μεγάλος λιθοσωρός από πέτρες και χώμα, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε ως «πέραςμα - γέφυρα» για τη διάβαση της τάφρου πριν την κατάργησή της. Αντίστοιχα, το λιθόστρωτο ΛΘ10 αποτελούσε «γέφυρα» διάσχισης της Τάφρου Δ.²⁶⁷ Αυτά τα έργα απαιτούν πολλές ώρες εργασίας και συλλογικές

²⁶³ Τουφεξής 2017α, 104-05 & 312.

²⁶⁴ Παππά 2008, 170.

²⁶⁵ Τουφεξής 2017α, 104-05.

²⁶⁶ Τουφεξής 2017α, 45 & 121.

²⁶⁷ Τουφεξής 2017α, 70-1 & 76.

αποφάσεις από τα μέλη της κοινότητας. Σε κάθε διαδοχική επέκταση του οικισμού παρατηρείται η κατασκευή διαβάσεων, ώστε οι τάφροι να μην αποτελούν «σύνορα» και να μην εμποδίζουν την πρόσβαση των κατοίκων στα διάφορα τμήματα εντός του οικισμού.

Η οικιστική φάση Μάνδρα II απλώνεται επάνω στον προγενέστερο οικισμό και επεκτείνεται βόρεια. Οι δύο παράλληλες τάφροι (Β και Γ) που περιέβαλλαν τον οικισμό, μετά την επίχωση των προηγούμενων,²⁶⁸ θυμίζουν τις επίσης παράλληλες Τάφρους Α και Β του Μακρύγιαλου (Ι) στην Πιερία.²⁶⁹ Η επόμενη οικιστική φάση, Μάνδρα III, είχε μεγαλύτερη έκταση από τις δύο προηγούμενες, καθώς επεκτάθηκε βόρεια, δυτικά και νοτιοδυτικά. Οι Τάφροι Ζ και Η μάλλον οριοθετούσαν τον οικισμό αυτής της φάσης (III) στα δυτικά.²⁷⁰

Εν ολίγοις, στις τέσσερις πρώτες οικιστικές φάσεις, όσο επεκτεινόταν ο οικισμός, οι κάτοικοι προχωρούσαν στην επιχωμάτωση παλαιότερων τάφρων και τη διάνοιξη νέων, μέχρι την κατασκευή του λίθινου περιβόλου στη φάση Μάνδρα IV. Οι ενέργειες αυτές υποδεικνύουν ότι με την αύξηση του πληθυσμού και την κατασκευή νέων κτιρίων δεν υπήρχε ανάγκη περιορισμού της κίνησης μέσα στο χώρο αλλά ούτε και κυρίαρχες ομάδες που έπρεπε να είναι προστατευμένες, τουλάχιστον από τις τάφρους.

Οι χρήσεις των τάφρων στις νεολιθικές κοινότητες μπορεί να ήταν ποικίλες. Οι τάφροι μπορεί να οριοθετούσαν ενδοκοινοτικούς χώρους ή ολόκληρη την κοινότητα στο ευρύτερο τοπίο, να εξυπηρετούσαν πρακτικές λειτουργίες, όπως ο περιορισμός των ζώων, η οριοθέτηση των καλλιεργειών, η συλλογή βρόχινου νερού, η απόρριψη υλικών²⁷¹ και η απόληψη πηλού για τις διάφορες κατασκευές.²⁷² Άλλη πιθανή λειτουργία των τάφρων ήταν η αντιπλημμυρική προστασία. Πολλοί νεολιθικοί οικισμοί βρίσκονταν κοντά σε ποτάμια και αντιμετώπιζαν περιοδικά πλημμυρικά επεισόδια.²⁷³ Ο οικισμός της Μάνδρας βρισκόταν κοντά στον Πηνειό και οι τάφροι ίσως προστάτευαν τη θέση από ενδεχόμενες πλημμύρες. Όπως και να έχει, η κατασκευή και η συντήρησή τους απαιτούσε χρόνο και ενέργεια. Επιπλέον, η

²⁶⁸ Τουφεξής 2017α, 121-22.

²⁶⁹ Μπέσιος & Παππά 1998, 18-20.

²⁷⁰ Τουφεξής 2017α, 70-1.

²⁷¹ Μπέσιος & Παππά 1998, 20.

²⁷² Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 304.

²⁷³ Sarris et al 2015. Sarris et al 2016.

παρουσία ταφών και ανακομιδών σε τάφρους της Μάνδρας υποδεικνύει και συμβολική χρήση.

Επειδή μία τάφος δεν αποτελεί σημαντικό οχυρωματικό εμπόδιο, η συμβολική λειτουργία της ως όριο της κοινότητας θα παρήγαγε διάφορες σημασίες.²⁷⁴ Αυτές οι σημασίες, οι συμβολισμοί και οι ιδέες για τις τάφρους μπορεί να δημιουργούνταν στις ταφικές τελετές που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό τους. Διάφοροι συμβολισμοί θα προκαλούνταν και από την παρατήρηση των τάφων που ήταν γεμάτες με νερό.²⁷⁵ Οι τάφροι της Νεολιθικής θα μπορούσαν να παρομοιαστούν με μεγάλα αυλάκια που δημιουργήθηκαν από ένα τεράστιο άροτρο για να ακολουθήσει μία σπορά και να καλυφθούν πάλι με χώμα. Στη συνέχεια θα ανοίγονταν με τον ίδιο τρόπο για μία νέα σπορά και αυτή η διαδικασία θα επαναλαμβανόταν συνεχώς σαν μία τελετουργία.²⁷⁶

Οι τάφροι, είτε καταστρέφονταν εξαιτίας της διάβρωσης, είτε χρησιμοποιούνταν συνεχώς, διατηρούνταν για μεγάλη διάρκεια στους οικισμούς. Οι κατασκευές αυτές ανήκαν σε εκείνα τα στοιχεία μιας κοινότητας που συγκροτούσαν τη συλλογική μνήμη των κατοίκων και είχαν μία διαγενεακή συνέχεια.²⁷⁷

3.5 Ο περίβολος

Ο περίβολος κατασκευάστηκε στη φάση Μάνδρα IV αντικαθιστώντας τις Τάφρους Β και Γ της Μάνδρας ΙΙΙ (εικ. 13). Σε αυτήν την περίοδο μειώθηκε η έκταση του οικισμού, ίσως και κάτω από 20 στρέμματα. Ο περίβολος είχε κυκλωτερή κατεύθυνση και αποτελούνταν από αργούς ασβεστολιθικούς λίθους. Στην ανωδομή του ήταν τοποθετημένα ωμά πλιθιά ενώ το ύψος του πρέπει να ήταν τουλάχιστον ίσο με το αντίστοιχο των στεγών των προσκτισμάτων στην εσωτερική του πλευρά.²⁷⁸ Και στο Διμήνι ο εσωτερικός περίβολος είχε το ίδιο ύψος με τις κατασκευές της κεντρικής αυλής που εφάπτονταν σε αυτόν.²⁷⁹

Το πλάτος του περιβόλου υπολογίστηκε σε περίπου 1 μ. Η πορεία του διακόπτεται σε ένα σημείο βορειοδυτικά του οικισμού, όπου αποκαλύφθηκε ένας λιθосωρός κατασκευασμένος από μεγαλύτερες πέτρες από εκείνες του περιβόλου και μάλλον δεν

²⁷⁴ Μπέσιος & Παππά 1998, 19-20.

²⁷⁵ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 305.

²⁷⁶ Geschwinde & Raetzl-Fabian 2009, 245. Andersen 2018, 84.

²⁷⁷ Χονδρογιάννη-Μετόκη 2009, 527.

²⁷⁸ Τουφεξής 2017α, 76, 105-06 & 123.

²⁷⁹ Χουρμουζιάδης 1993, 58-9.

σχετίζονταν με αυτόν.²⁸⁰ Ίσως η αρχική πρόθεση των κατοίκων ήταν να περιβάλλουν ολόκληρο τον οικισμό, όμως η προσπάθειά τους φαίνεται να διακόπτεται στα βορειοδυτικά.

Σχεδόν όλη η επιχωμάτωση της Τάφρου Γ καλυπτόταν στη φάση Μάνδρα IV από τον κατεστραμμένο λιθοσωρό, ο οποίος συνέχιζε στην κατεύθυνση του περιβόλου, εξωτερικά του και δυτικά του οικισμού. Ο λιθοσωρός μπορεί να δημιουργήθηκε ως δεύτερος εξωτερικός περίβολος ή να αποτελεί μία διαφορετική φάση του περιβόλου.²⁸¹ Οι κάτοικοι στη διάρκεια της τέταρτης οικιστικής φάσης άφηναν ανοικτή, κατά περιόδους, τη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού με τις διαδοχικές κατασκευές και καταστροφές περιβόλων και λιθοσωρών.

Εσωτερικά του περιβόλου, σε διαφορετικά σημεία, βρέθηκαν σωροί από ασβεστολιθικές πέτρες. Πιθανώς αποτελούσαν το υλικό κατασκευής των προσκτισμάτων που εφάπτονταν στον περίβολο, κάποια εκ των οποίων ίσως χρησιμοποιούνταν ως αποθήκες ή για τη στέγαση των ζώων.²⁸² Δεν υπάρχουν ενδείξεις εάν τα προσκτίσματα περιορίζονταν με κάποια περίφραξη και αν ανήκαν σε συγκεκριμένα νοικοκυριά πίσω από τον περίβολο ή αν αποτελούσαν χώρους που μπορούσε να χρησιμοποιήσει όλη η κοινότητα.

3.6 Τα κτίσματα

Στη δεύτερη οικιστική φάση (Μάνδρα II) βρέθηκαν ελάχιστα κατάλοιπα τοίχων. Στη Μάνδρα III οι κατοικίες είναι υπέργειες, με λίθινη θεμελίωση και πλίνθινους τοίχους, και διάσπαρτες στον οικισμό, ενώ δεν εντοπίζονται υπόσκαφα κτίσματα. Στην τέταρτη οικιστική φάση (Μάνδρα IV) κάποια από τα προσκτίσματα εσωτερικά του περιβόλου που προαναφέρθηκαν, έφεραν στέγαστρα. Από τα υπόλοιπα κτίρια διακρίνεται σαφώς μόνο το μεγαροειδές Οίκημα Α (εικ. 14). Η μη εύρεση άλλου κτιρίου με πλήρη κάτοψη ίσως οφείλεται στην καταστροφή που προκλήθηκε από τις σύγχρονες αγροτικές δραστηριότητες. Δίπλα από τα κατάλοιπα κτισμάτων βρέθηκαν λιθόστρωτα και θερμικές κατασκευές.²⁸³ Οι εξωτερικοί χώροι ανάμεσα στα κτίσματα

²⁸⁰ Τουφεξής 2017α, 105-06.

²⁸¹ Τουφεξής 2017α, 106.

²⁸² Τουφεξής 2017α, 77-9.

²⁸³ Τουφεξής 2017α, 121-23 & 123-24.

δεν φαίνεται να διακρίνονται από κάποια περίφραξη, εκτός αν οι τάφροι είχαν αυτή τη λειτουργία.

Το Οίκημα Α έχει διαστάσεις περίπου 9 μ. μήκος και 4.80-5.80 μ. πλάτος. Διακρίνονται ένα βαθύ προστώο και ένα τραπεζιόσχημο δωμάτιο. Η θεμελίωση είναι λίθινη με πλίνθινη ανωδομή. Στον πίσω τοίχο του προστώου υπήρχε μία σχετικά μικρή και έκκεντρη είσοδος (60 εκ.) προς το μεγάλο πίσω δωμάτιο του κτιρίου. Στην ανατολική πλευρά του μεγάλου δωματίου βρέθηκε ακόμη μία είσοδος με πλάτος 75-80 εκ. ενώ στη νοτιοδυτική γωνία του υπάρχει ένας μικρός ορθογώνιος χώρος. Στο σημείο αυτό βρέθηκαν οστά ζώων, λίθινα εργαλεία, λεπίδα οψιανού, πολλά θραύσματα αποθηκευτικών αγγείων κ.ά. Στο μικρό αυτό χώρο πιθανώς «υπήρχε ένα ελαφρά εμβαθυμένο κελάρι» και επάνω του ίσως «διαμορφωνόταν ένα ξύλινο πατάρι».²⁸⁴

Στο δωμάτιο δεν βρέθηκαν ιδιαίτερες κατασκευές εκτός από κάποια τμήματα δαπέδων θερμικών κατασκευών. Η επιφάνεια του δαπέδου στο εσωτερικό του κτιρίου ήταν χωμάτινη. Στο χώρο του δωματίου βρέθηκαν λίθινες αξίνες, πήλινοι κρατευτές, πήλινα σφοντύλια, θραύσμα από το όστρεο *Spondylus gaederopus*, «κεραμικός δίσκος» κ.ά. Στη στρωματογραφία του Οικήματος Α εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης Μάνδρα ΙΙ και στο βάθος βρέθηκε η Τάφος Α της φάσης Μάνδρα Ι. Δίπλα από το Οίκημα Α βρισκόταν το Οίκημα Β. Μεταξύ των δύο κτιρίων υπήρχε διάδρομος (1.20 μ.) που ήταν λιθοστρωμένος. Από το Οίκημα Β διατηρήθηκε μόνο η νοτιοανατολική γωνία του.²⁸⁵

Η θέση του Οικήματος Α στην περιφέρεια του οικισμού, δίπλα σε άλλα κτίρια και στον περίβολο, αλλά και η έλλειψη ανοικτού χώρου περιμετρικά του²⁸⁶ ίσως αντικατοπτρίζουν τον μη ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Οι ένοικοι του συγκεκριμένου κτιρίου μάλλον δεν διέφεραν κοινωνικά και οικονομικά από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας.

3.7 Σύνοψη

Στις πρώτες οικιστικές φάσεις της Μάνδρας δεν υπήρχαν υπέργειες κατασκευές αλλά μόνο υπόσκαφα κτίσματα. Οι αποθηκευτικοί λάκκοι που εντοπίστηκαν σε ανοικτούς

²⁸⁴ Τουφεξής 2017α, 82-4.

²⁸⁵ Τουφεξής 2017α, 83-6.

²⁸⁶ Τουφεξής 2017α, 269-70.

χώρους του οικισμού ίσως υποδεικνύουν την κοινοτική διαχείριση τουλάχιστον ενός τμήματος της αγροτικής παραγωγής. Η οργάνωση της κοινοτικής αποθήκευσης θα προϋπέθετε συνεννόηση και συλλογικές αποφάσεις. Η εύρεση πολλών ειδωλίων σε εξωτερικούς χώρους πιθανόν αντανάκλα τη συλλογική χρήση τους.

Μία από τις ταφές που εντοπίστηκαν στη Μάνδρα, η μοναδική εντός του οικιστικού χώρου, είναι ιδιαίτερη εξαιτίας της στάσης του σώματος του νεκρού, σαν να ρίχθηκε στο λάκκο, και της έλλειψης των άκρων του. Η συγκεκριμένη ταφή μπορεί να αποτέλεσε μία δημόσια τελετή ενίσχυσης της συλλογικής μνήμης για μία πράξη που έβλαψε την κοινότητα.

Η παρουσία θερμικών κατασκευών σε υπαίθριους χώρους, συχνά σε συνδυασμό με αποθηκευτικούς λάκκους, υποδηλώνει ότι στα συγκεκριμένα τμήματα του οικισμού τουλάχιστον ίσως πραγματοποιούνταν πρακτικές συλλογικής ετοιμασίας της τροφής. Εξίσου, οι λιθόστρωτες επιφάνειες σε διάφορα σημεία του οικισμού, οι οποίες διατηρούνταν για τουλάχιστον δύο φάσεις και στις οποίες επίσης βρέθηκαν θερμικές κατασκευές, αντικατοπτρίζουν τη διαγενεακή προσπάθεια συνύπαρξης στον οικισμό, καθώς και την πιθανή πραγματοποίηση υπαίθριων εκδηλώσεων.

Στον οικισμό αποκαλύφθηκαν τμήματα από οκτώ τάφρους. Η απουσία αναχώματος δίπλα τους απομακρύνει την πιθανότητα οχυρωματικής λειτουργίας τους. Κάποιοι λιθοσωροί αποτελούσαν «γέφυρες» για τη διάβαση των τάφρων, που δεν φαίνεται να περιόριζαν την κίνηση των κατοίκων και να περιέκλειαν ανώτερες κοινωνικές ομάδες. Εκτός από την Τάφρο Α, που μάλλον περιέβαλλε τον οικισμό στην πρώτη φάση, οι υπόλοιπες πιθανώς όριζαν τους χώρους των ζώων και των καλλιιεργειών ή λειτουργούσαν ως συλλεκτήρες βρόχινου νερού ή προστάτευαν από τις πλημμύρες ή ήταν χώροι απόρριψης υλικών και πραγματοποίησης ταφών.

Ο περίβολος δημιουργήθηκε στην τελευταία φάση (IV) όταν μειώθηκε η έκταση του οικισμού. Η διακοπή του περιβόλου στα βορειοδυτικά του οικισμού δημιουργεί αμφιβολίες για την ενδεχόμενη αμυντική λειτουργία του.

Από τα κατάλοιπα κτιρίων διακρίνεται μόνο το μεγαροειδές Οίκημα Α που διέθετε ένα προστώο και ένα μεγάλο δωμάτιο. Τα ευρήματα στο εσωτερικό του κτιρίου και η θέση του κοντά στον περίβολο, χωρίς ανοικτούς χώρους περιμετρικά του δεν υποδεικνύουν τη διάκρισή του από τα υπόλοιπα κτίρια του οικισμού.

4. Το παράδειγμα της Παλιόσκαλας

Ο προϊστορικός οικισμός της Παλιόσκαλας βρίσκεται στην ανατολική Θεσσαλία, στους πρόποδες του Μαυροβουνίου και στα ανατολικά όρια της λίμνης Κάρλας. Ο οικισμός ανασκάφηκε τα έτη 2001-2002 (εικ. 1, 15-16) και έχει τη μορφή κυκλικής μαγούλας με διάμετρο 100-120 μ. και μέγιστο ύψος περίπου 6 μ.²⁸⁷ Η έκταση του οικισμού υπολογίζεται σε 9.5 στρέμματα, ενώ ευρήματα που σχετίζονται με αυτόν εντοπίστηκαν σε έκταση περίπου 15 στρεμμάτων.

Η διάταξη του οικισμού συνιστά ένα ομόκεντρο οικιστικό σχέδιο, με πολλαπλούς λιθόκτιστους περιβόλους και πυκνή διάταξη κτισμάτων στα διαδοχικά πλατώματα. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη κυρίως στα ανώτερα στρώματα της θέσης, τα οποία χρονολογούνται κυρίως στην ΤΝ αλλά και στην ΠΕΧ. Με βάση τις ραδιοχρονολογήσεις, ο οικισμός της Παλιόσκαλας κατοικήθηκε στη ΝΝ, στην ΤΝ και στην ΠΕΧ. Η θέση χρησιμοποιήθηκε και στην Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο και πιθανώς και στη μεταβυζαντινή.²⁸⁸

4.1 Οι περίβολοι

Οι νεολιθικοί οικισμοί που είχαν κτιστούς περιβόλους στο θεσσαλικό χώρο ήταν αρκετοί, ιδιαίτερα στην ανατολική και νοτιοανατολική Θεσσαλία.²⁸⁹ Περισσότερους του ενός κτιστούς περιβόλους έχουν οι οικισμοί του Σέσκλου, του Διμηνίου και της Παλιόσκαλας.²⁹⁰

Οι επτά περίβολοι που διακρίνονται στην Παλιόσκαλα είναι λιθόκτιστοι, κυκλοτερείς και σε ομόκεντρη διάταξη. Η χρονολόγηση και ο προσδιορισμός της λειτουργίας τους παρουσιάζουν δυσκολίες.²⁹¹ Οι περίβολοι μάλλον δεν ήταν όλοι σύγχρονοι μεταξύ τους, ενώ κάποιοι από αυτούς ήταν αναλημματικοί εξαιτίας της εσωτερικής κλίσης τους για το σχηματισμό ανδρήρων. Τα άνδρα διευκόλυναν στην κατασκευή των κτιρίων και των υπόλοιπων εγκαταστάσεων. Νοτιοανατολικά του οικισμού

²⁸⁷ Τουφεξής 2014, 5-13.

²⁸⁸ Τουφεξής & Δαφούλα 2020, 93.

²⁸⁹ Τουφεξής 2017α, 417-24. Οι οικισμοί με κτιστούς περιβόλους που εντοπίστηκαν στη Θεσσαλία είναι δεκαέξι: 1. Σέσκλο. 2. Σέσκλο - θέση Πύργος. 3. Διμήνι. 4. Μαγούλα Χατζημισιώτικη. 5. Αμυγδαλή. 6. Παλιόσκαλα. 7. Μακρυχώρι. 8. Μάνδρα. 9. Πευκάκια. 10. Οτζάκι. 11. Μυρίνη - θέση Αγ. Βαρβάρα. 12. Βελεστίνο - Μάτι. 13. Ριζόμυλος 2. 14. Αλμυρός 2. 15. Μαγούλα Καρατσαγκλιού. 16. Πέρδικα 2.

²⁹⁰ Τουφεξής 2017α, 310.

²⁹¹ Toufexis 2016, 364.

διακρίνεται ο εξωτερικός περίβολος που έχει εσωτερική κλίση και αποκαλύφθηκε σε μήκος 45 μ. Το ανώτερο ύψος του πλησιάζει τα 2.30 μ. (εικ. 17).²⁹² Ο εξωτερικός περίβολος είναι αρκετά ψηλός και θεωρητικά θα μπορούσε να είναι οχυρωματικός, ωστόσο η κλίση του προς το εσωτερικό του οικισμού προδίδει τον αναλημματικό χαρακτήρα του.²⁹³

Στα νότια του οικισμού, σε απόσταση μικρότερη του ενός μέτρου από τον μεγάλο περίβολο και εξωτερικά του, βρέθηκαν κατάλοιπα ενός ακόμη περιβόλου.²⁹⁴ Δυνητικά θα μπορούσε να αποτελεί προτείχισμα για την αποκοπή πιθανών επιθέσεων από το νότο, όπως υποστηρίχθηκε από τον Ασλάνη για το Διμήνι.²⁹⁵ Όμως στην περίπτωση που οι δύο περίβολοι ήταν σύγχρονοι, ο επιτιθέμενος θα διαπερνούσε τους δύο περιβόλους από το πάνω μέρος τους εξαιτίας της μικρής τους απόστασης.²⁹⁶

Η νότια πλευρά του οικισμού της Παλιόσκαλας πλημμυρίζει στη σύγχρονη περίοδο ύστερα από έντονη βροχόπτωση. Στη Νεολιθική ίσως συνέβαινε το ίδιο φαινόμενο και οι δύο πρώτοι περίβολοι να αποτελούσαν κατασκευές προστασίας του οικισμού από τις πλημμύρες εξαιτίας των χειμάρρων του Μαυροβουνίου και των μεταβολών της στάθμης της Κάρλας.²⁹⁷ Αντίστοιχη λειτουργία είχε ο πολυγωνικός περίβολος στη θέση Θερμοκήπια, βόρεια της Παλιόσκαλας.²⁹⁸ Ο μεγάλος εξωτερικός περίβολος της Παλιόσκαλας θα είχε διττή λειτουργία, θα προστάτευε από τα νερά της περιοχής και ταυτόχρονα θα είχε αναλημματική χρήση για τη δημιουργία του πρώτου ανδρήρου του οικισμού.

Μετά τους εξωτερικούς περιβόλους, προς το εσωτερικό του οικισμού, αποκαλύφθηκε ένας ακόμη περίβολος. Στην ανατολική πλευρά του υπήρχε ένα άνοιγμα περίπου 2 μ., το οποίο μεταγενέστερα σφραγίστηκε (εικ. 18). Το άνοιγμα αυτό διευκόλυνε την πρόσβαση στο κέντρο του οικισμού. Σε επόμενη οικιστική φάση, επάνω σε αυτόν τον περίβολο κτίστηκε ένας πιο στενός περίβολος.²⁹⁹ Το σφράγισμα της εισόδου σε αυτόν τον περίβολο, που δεν ήταν αναλημματικός, ίσως οφείλεται στην αλλαγή της κοινωνικής οργάνωσης στον οικισμό. Η ελεύθερη δίοδος θα μπορούσε να αντανakλά τις συλλογικές διαδικασίες, την αλληλεπίδραση ενδοκοινοτικά και διακοινοτικά, ενώ

²⁹² Τουφεξής 2014, 15.

²⁹³ Toufexis 2016, 377.

²⁹⁴ Toufexis 2016, 365.

²⁹⁵ Ασλάνης 1998, 39 & 110-11.

²⁹⁶ Χουρμουζιάδης 1993, 82.

²⁹⁷ Toufexis 2016, 363 & 377.

²⁹⁸ Αδρύμη-Σισμάνη 2013, 51 & 54-5.

²⁹⁹ Toufexis 2016, 365.

οι κλειστοί περίβολοι ίσως αντικατοπτρίζουν περιόδους εντάσεων και κοινωνικής διαφοροποίησης.

Οι επόμενοι δύο περίβολοι, με απόσταση 0.90 μ. μεταξύ τους, περιβάλλουν το εσωτερικό, ανώτερο τμήμα του οικισμού. Ο εξωτερικός περίβολος έχει εσωτερική κλίση και μάλλον ήταν αναλημματικός. Οι δύο τελευταίοι περίβολοι, με απόσταση 0.70-1.30 μ. μεταξύ τους, περικλείουν το κεντρικό κτίριο του οικισμού (εικ. 19).³⁰⁰ Η εσωτερική κλίση και η μικρή απόσταση που έχουν υποδεικνύουν τη μη οχυρωματική λειτουργία τους.

Στην έρευνα της κοινωνικής συνθετότητας στην Παλιόσκαλα σε σχέση με τη λειτουργία των περιβόλων θα πρέπει να συνυπολογιστεί η ιδιαίτερη θέση του οικισμού ανάμεσα στους πρόποδες ενός βουνού και σε μία λίμνη. Οι περισσότεροι περίβολοι, εκτός από έναν, μάλλον ήταν αναλημματικοί. Η οικοδόμηση του οικισμού σε άνδηρα ίσως οφείλεται στην προσπάθεια αποφυγής της υγρασίας και της διάβρωσης εξαιτίας των μεταβολών της στάθμης της Κάρλας αλλά και των υδάτων που προέρχονταν από τον ορεινό όγκο του Μαυροβουνίου.³⁰¹ Η κατασκευή του μεγάλου εξωτερικού, αλλά και των υπόλοιπων περιβόλων δεν πραγματοποιήθηκε για αμυντικούς σκοπούς. Ωστόσο, πρέπει να διερευνηθεί περισσότερο η λειτουργία του ενδιάμεσου περιβόλου και το σφράγισμα της διόδου του.

Όπως αναφέραμε στην περίπτωση των περιβόλων του Διμηνίου αλλά και στις τάφρους της Μάνδρας, η κατασκευή αντίστοιχων έργων απαιτεί συναντήσεις, κοινές αποφάσεις και συνεργασίες μεταξύ των μελών της κοινότητας. Η κατασκευή ενός κοινοτικού περιβόλου αντικατοπτρίζει τη σημασία της συλλογικής εργασίας, διαμορφώνει τις αξίες των ανθρώπων και ανασυνθέτει τη συλλογική μνήμη.³⁰²

Οι νεολιθικές θέσεις με αντίστοιχη αρχιτεκτονική διάταξη μετατρέπονται, στη διάρκεια του χρόνου, σε μνημειακούς τόπους και σε οικισμούς με διαγενεακή συνέχεια. Οι περίβολοι, εκτός των άλλων λειτουργιών, οριοθετούσαν κάθε οικισμό στην ευρύτερη περιοχή του.³⁰³ Οι περίβολοι και τα κτίρια της Παλιόσκαλας, λίγα μέτρα ψηλότερα από τη λίμνη, πιθανώς θα ήταν ορατά από την πεδιάδα δυτικά της Κάρλας. Οι επισκέπτες αλλά και οι περαστικοί στην περιοχή του οικισμού θα εντυπωσιάζονταν από τους διαδοχικούς κυκλωτερείς περιβόλους του.

³⁰⁰ Toufexis 2016, 365-67.

³⁰¹ Τουφεξής 2006, 71.

³⁰² Chapman et al 2006, 21.

³⁰³ Souvatzi & Skafida 2003, 432.

4.2 Κτίρια και κατασκευές

Τα κτίσματα της NN μάλλον καλύφθηκαν στο σύνολό τους από τα αντίστοιχα της TN. Κτίσματα βρέθηκαν και εκτός των περιβόλων, στα νοτιοανατολικά της θέσης. Στη συγκεκριμένη περιοχή δεν εντοπίστηκαν ευρήματα που να χρονολογούνται στη NN.³⁰⁴ Η εύρεση κτισμάτων εκτός του οικισμού σε συνδυασμό με το σφράγισμα της εισόδου ενός περιβόλου ίσως αντανakλούν την αλλαγή κοινωνικής οργάνωσης στην TN. Ο οικιστικός τύπος αυτής της φάσης έχει κοινά χαρακτηριστικά με το Σέσκλο της MN³⁰⁵ και την ανάπτυξη ενός εκτεταμένου οικισμού, του Σέσκλου Β, δυτικά της μαγούλας.³⁰⁶

Και η αρχιτεκτονική διάταξη του Διμηνίου (NN), με τα κτίρια ανάμεσα στους διαδοχικούς περιβόλους,³⁰⁷ έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με την αντίστοιχη της Παλιόσκαλας (TN). Η διαφορά ανάμεσα στους δύο οικισμούς εντοπίζεται στην κεντρική περιοχή του Διμηνίου που περιλαμβάνει έναν ανοικτό χώρο και περιμετρικά έναν αριθμό κτισμάτων ενώ στην Παλιόσκαλα αποκαλύφθηκε ένα κεντρικό κτίριο, για το οποίο θα συζητήσουμε στην επόμενη ενότητα. Μεταξύ των δύο οικισμών υπάρχει κάποια χρονολογική διαφορά³⁰⁸ αλλά ίσως η διάταξη της Παλιόσκαλας στη NN να ήταν παρόμοια με την αντίστοιχη της TN.

Στο ανώτερο τμήμα του οικισμού, ανάμεσα στον περίβολο με το άνοιγμα στην ανατολική του πλευρά, και τον κεντρικό χώρο βρέθηκαν αρκετά κτίρια και κατασκευές. Τα κτίρια είχαν διαφορετικές διαστάσεις και χρονολογούνται σε διαφορετικές οικιστικές φάσεις. Ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίριο μήκους 10.5 μ., που χρησιμοποιήθηκε σε διαδοχικές φάσεις, αποκαλύφθηκε στα βορειοανατολικά του οικισμού. Στους ανοικτούς χώρους του ανατολικού τμήματος του οικισμού εντοπίστηκαν εστίες ενώ νότια του μεγάλου κτιρίου βρέθηκε μία θερμική κατασκευή που πιθανώς αποτελούσε ένα θολωτό φούρνο (εικ. 20).³⁰⁹

Νότια του κεντρικού κτιρίου και των περιβόλων του βρέθηκαν τρία μικρά τετράπλευρα κτίσματα ή δωμάτια (εικ. 21). Το μεσαίο είχε διαστάσεις 4.85 X 3.80 μ. και μάλλον καταστράφηκε από φωτιά. Περιείχε μία πήλινη πλατφόρμα, ένα

³⁰⁴ Toufexis 2016, 373.

³⁰⁵ Toufexis 2016, 373.

³⁰⁶ Kotsakis 2006, 207-08 & 217-18.

³⁰⁷ Souvatzi 2008, 114-15.

³⁰⁸ Toufexis 2016, 373.

³⁰⁹ Τουφεξής 2014, 19. Toufexis 2016, 365.

σπασμένο αποθηκευτικό αγγείο, τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα, ίσως κρατευτές και τμήματα ανθρωπόμορφων ειδωλίων. Στα τελευταία συμπεριλαμβάνονται τρεις μαρμάρινες κεφαλές ακρολιθικών ειδωλίων, μία με κόκκινη βαφή, και το πήλινο σώμα ενός ακρολιθικού ειδωλίου.³¹⁰ Σε αρκετές νεολιθικές θέσεις της Θεσσαλίας έχουν συλλεχθεί ζωόμορφα ειδώλια ή αγγεία με ζωομορφική απόδοση,³¹¹ ενώ πολλές είναι και οι πήλινες κεφαλές ζώων που έχουν βρεθεί σε οικισμούς στον ελλαδικό χώρο.³¹²

Τα ευρήματα υποδεικνύουν τελετουργικό χαρακτήρα. Το τριμερές αυτό κτίριο, που βρισκόταν κοντά στο κέντρο του οικισμού, πιθανώς ήταν κοινοτικό και χρησιμοποιούνταν για τελετουργικές πρακτικές,³¹³ που πιθανόν συνδέονταν με την κοσμολογία και τις σχέσεις ανθρώπων και ζώων. Η καταστροφή του μεσαίου δωματίου ίσως ήταν σκόπιμη. Σε διάφορους νεολιθικούς οικισμούς παρατηρήθηκε καύση κτισμάτων, ίσως σκόπιμη, πριν την κατασκευή νέου κτιρίου στο ίδιο σημείο ή πριν την εγκατάλειψη μιας θέσης.³¹⁴ Η καταστροφή του κτίσματος από φωτιά ίσως συνδέεται με τις μεταβολές που παρατηρούνται στη θέση στην ΤΝ, με το σφράγισμα του ανοίγματος στον περίβολο και την εγκατάσταση νοικοκυριών νοτιοανατολικά του οικισμού.

4.3 Το κεντρικό κτίριο

Το κεντρικό κτίριο έχει διαστάσεις 9 X 8.25 μ. (εικ. 22-23). Η κατασκευή του χρονολογείται στα τέλη της Νεότερης ή στην αρχή της Τελικής Νεολιθικής. Στην ανατολική πλευρά του διακρίνεται μεγάλο δωμάτιο με διαστάσεις 4.10 X 6.30 μ. και έκκεντρη είσοδος. Σε μεταγενέστερη οικιστική φάση δημιουργήθηκε ένας παράλληλος τοίχος στην εξωτερική πλευρά του δωματίου, κατασκευάστηκαν οι δύο αναλημματικοί περίβολοι που περιόρισαν τις διαστάσεις του κτιρίου και οι κάτοικοι γέμισαν το εσωτερικό του με πέτρες και χώμα.³¹⁵ Παράδοξο είναι το γεγονός της μεταγενέστερης κατασκευής των περιβόλων οι οποίοι δεν ήταν σύγχρονοι με τη λειτουργική φάση του κτιρίου. Στην ίδια θέση, στην Ελληνιστική/Ρωμαϊκή περίοδο,

³¹⁰ Τουφεξής 2014, 22. Toufexis 2016, 366.

³¹¹ Toufexis 1994 & 2003.

³¹² Marangou & Grammenos 2005.

³¹³ Souvatzi 2007, 50.

³¹⁴ Skourtopoulou 2006, 55-6. Souvatzi 2007, 50-1.

³¹⁵ Τουφεξής 2014, 21-2. Toufexis 2016, 365-66.

κατασκευάστηκε ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, με διαφορετικό προσανατολισμό,³¹⁶ υποδεικνύοντας τη συνέχεια της κατοίκησης στο ίδιο σημείο.

Το κτίριο βρέθηκε κατεστραμμένο και γεμισμένο με αργούς λίθους και χώμα να καλύπτουν όλο το εσωτερικό του. Το υλικό αυτό δεν φαίνεται να προέρχεται από την ανωδομή του κτιρίου, η οποία ήταν πλίνθινη, αλλά ούτε και από τους δύο περιβόλους περιμετρικά του κτίσματος οι οποίοι ήταν αναλημματικοί και σε χαμηλότερο επίπεδο. Πιθανότατα, οι πέτρες και το χώμα μεταφέρθηκαν σκόπιμα ως μία συμβολική πρακτική σφραγίσματος του κτιρίου όταν διακόπηκε η λειτουργία του.³¹⁷ Οι δύο αναλημματικοί περίβολοι ίσως κατασκευάστηκαν για τη συγκράτηση του χώματος με το οποίο οι κάτοικοι σκέπασαν το κεντρικό κτίριο του οικισμού τους.

Στην προσέγγιση της σκόπιμης καταστροφής του κεντρικού κτιρίου μπορεί να χρησιμοποιηθεί ο όρος *domicide*, που επινόησαν οι Porteous και Smith, ως μία μέθοδος δεσίματος των ανθρώπων, δημιουργίας μνήμης και διασφάλισης της συνέχειας ενός οικισμού.³¹⁸ Οι σχέσεις, οι μνήμες, οι αισθήσεις, οι συγκρούσεις και γενικότερα τα ανθρώπινα βιώματα που αναπτύσσονται μέσα σε ένα κτίριο χάνονται με την καταστροφή του. Τα κτίρια καταστρέφονται από την οδύνη των κατοίκων, που προκαλείται από συγκεκριμένες καταστάσεις. Η Tringham επινόησε τον όρο *domithanasia* για την πρακτική της καταστροφής ενός κτιρίου, την κατάλληλη χρονική στιγμή για την κοινότητα.³¹⁹ Η μνήμη συγκροτείται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων και ανανεώνεται συνεχώς.³²⁰ Η μνήμη της τελετής της καταστροφής του κτιρίου θα είχε διαγενεακή συνέχεια και θα λειτουργούσε αποτρεπτικά σε όσους σκέφτονταν να προβούν σε ενέργειες εναντίον της κοινότητας.

Όσον αφορά το ζήτημα της κοινωνικής συνθετότητας θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η λειτουργία του κεντρικού κτιρίου της Παλιόσκαλας ήταν κοινοτική. Το κεντρικό κτίριο ίσως κατασκευάστηκε στην πρώτη φάση του οικισμού στη NN και λειτούργησε ως κοινοτικό σε ένα περιβάλλον κοινωνικής ισονομίας. Η χρήση του κτιρίου πιθανώς μεταβλήθηκε στην TN, μετά το κλείσιμο της εισόδου προς το κέντρο του οικισμού από τον ενδιάμεσο περίβολο, τη φωτιά στο κτίριο των τελετουργιών και τη μετακίνηση πληθυσμού ή την επέκταση του οικισμού

³¹⁶ Toufexis 2016, 367.

³¹⁷ Souvatzi 2008, 201.

³¹⁸ Porteous & Smith 2001.

³¹⁹ Tringham 2005, 107.

³²⁰ Nora 1989, 8.

νοτιοανατολικά της θέσης. Ίσως αυτά αποτελούν ενδείξεις κοινωνικών αλλαγών και διαφοροποίησης. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της ίδιας φάσης, της TN, φαίνεται να διεκόπη η όποια συγκέντρωση εξουσίας και να επικράτησε πάλι στον οικισμό κάποια μορφή οριζόντιας κοινωνικής οργάνωσης, δεδομένου και του σφραγίσματος του κτιρίου. Τα μέλη της κοινότητας γέμισαν το εσωτερικό του κτιρίου με πέτρες και χώμα για να αποκοπεί, συμβολικά, από τη μνήμη τους μία «δύσκολη» περίοδος την οποία προκάλεσαν οι πιθανές ιεραρχικές σχέσεις. Οι δύο αναλημματικοί περίβολοι ίσως κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα με το γέμισμα του κτιρίου, για να δημιουργηθεί ένα άνδρηρο μέσα στο οποίο θα «θάβονταν» οι «δύσκολες» μνήμες.

4.4 Ένα περιβάλλον οικονομικής αυτάρκειας

Η Παλιόσκαλα βρίσκεται δίπλα στην Κάρλα που περιβαλλόταν από το Μαυροβούνι στα ανατολικά, τους πρόποδες του Πηλίου στα νότια και τη θεσσαλική πεδιάδα στα δυτικά. Τα όρια της λίμνης μεταβάλλονταν συνεχώς.³²¹ Στη Νεολιθική, η λίμνη εξαπλωνόταν σε μεγαλύτερη έκταση σε σύγκριση με την περίοδο της αποξήρανσής της, τη δεκαετία του 1960. Η στάθμη της θα ήταν πιο υψηλή και στα ανατολικά θα πλησίαζε τους πρόποδες του Μαυροβουνίου.³²² Τα νερά της ίσως σταματούσαν στον πρώτο περίβολο της Παλιόσκαλας. Οι διακυμάνσεις της στάθμης της ίσως επηρέαζαν την αγροτική παραγωγή λόγω της αντίστοιχης αυξομείωσης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.³²³ Η καλλιέργεια της γης περιμετρικά της λίμνης θα ήταν εντατική από τους πληθυσμούς των οικισμών που ήταν εγκατεστημένοι στην περιοχή.³²⁴

Η λίμνη, η χλωρίδα και η πανίδα της και γενικότερα τα βιώματα των ανθρώπων που ζούσαν κοντά στα νερά της θα είχαν συμβάλει στη συγκρότηση μίας διαγενεακής πολιτισμικής εμπειρίας. Η εικόνα των νερών, οι ήχοι και οι οσμές της λίμνης³²⁵ θα αποτελούσαν βασικά χαρακτηριστικά της κοινής ταυτότητας και μέρος της συλλογικής μνήμης των κατοίκων της Παλιόσκαλας.

Οι πρόποδες του Μαυροβουνίου και οι μικρές κοιλάδες που σχηματίζονται στα υψώματά του σε συνδυασμό με τη λίμνη συνθέτουν ένα πλούσιο φυσικό περιβάλλον. Οι παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού θα συμπεριλάμβαναν

³²¹ Κοβάνη 2002, 49 & 51.

³²² Milojević 1960, 156 & 160. Αδρύμη-Σισμάνη 2013, 51.

³²³ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1979, 192.

³²⁴ Renfrew 1973, 147.

³²⁵ Κοβάνη 2002, 119.

την κτηνοτροφία, το ψάρεμα, το κυνήγι, τη συλλογή καρπών και τις καλά αρδευόμενες καλλιέργειες.³²⁶ Παραδόξως, στον οικισμό δεν βρέθηκαν οστά ψαριών, αγκίστρια ή βαρίδια, όμως αυτό ίσως οφείλεται στα δείγματα χωμάτων που εξετάστηκαν³²⁷ και στη χρήση παγίδων και διχτυών από τους κατοίκους.³²⁸

Βόρεια της Παλιόσκαλας, σε κοντινή απόσταση, υπάρχει ένας ενεργός χείμαρρος.³²⁹ Ανατολικά του οικισμού υπάρχει μικρότερος χείμαρρος που μετά από έντονες βροχοπτώσεις πλημμυρίζει τη νότια πλευρά του οικισμού.³³⁰ Η ύδρευση της κοινότητας θα πραγματοποιούνταν με σχετική ευκολία εξαιτίας των χειμάρρων, σε αντίθεση με τους πεδινούς οικισμούς. Σε περιοχές που βρίσκονται κοντά σε ποτάμια και λίμνες η ανάπτυξη της κτηνοτροφικής δραστηριότητας διευκολύνεται, σε όλη τη διάρκεια του έτους. Την καλοκαιρινή περίοδο οι κτηνοτρόφοι πιθανώς μετακινούσαν τα ζώα σε χαμηλά υψόμετρα, των οποίων τα εδάφη συγκρατούσαν την υγρασία.³³¹ Οι πρόποδες του Μαυροβουνίου, με τους χείμαρρους που τους διασχίζουν, ίσως αποτελούσαν τόπους βοσκής. Οι κτηνοτρόφοι του οικισμού θα μπορούσαν να μετακινούνται, ανάλογα με την εποχή, είτε στην πεδιάδα περιμετρικά της λίμνης είτε στον ορεινό όγκο του Μαυροβουνίου. Η θέση της Παλιόσκαλας θα πλεονεκτούσε στην παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων σε σύγκριση με τους υπόλοιπους οικισμούς δυτικά της λίμνης.

Τα τρία ζωόμορφα πηλίνα αντικείμενα που βρέθηκαν σε κτίσμα του οικισμού, το οποίο ίσως συνιστούσε τελετουργικό χώρο και για το οποίο συζητήσαμε σε προηγούμενη ενότητα, πιθανώς αναπαριστούσαν αιγοπρόβατα ή βοοειδή³³² και ίσως αντικατόπτριζαν την κτηνοτροφική δραστηριότητα των μελών της κοινότητας. Η συμβολική σημασία αντίστοιχων ζωόμορφων αντικειμένων θα μπορούσε να αποδοθεί στην προστασία της παραγωγής και στην ευημερία των κατοίκων ενός οικισμού.³³³ Γενικότερα, οι αγροτικές δραστηριότητες που μπορούσαν να αναπτύξουν οι κάτοικοι της Παλιόσκαλας θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν την αυτάρκεια κάθε νοικοκυριού. Η αναζήτηση των βασικών αγαθών διαβίωσης δεν θα αποτελούσε αιτία σύγκρουσης ανάμεσά τους.

³²⁶ Toufexis 2016, 378.

³²⁷ Τουφεξής 2006, 69.

³²⁸ Κοβάνη 2002, 73-7. Toufexis 2016, 378.

³²⁹ Moumou, Vouvalidis, Pechlivanidou & Nikolaou 2010, 706-14.

³³⁰ Toufexis 2016, 363.

³³¹ Παπαδόπουλος 2002, 149.

³³² Τουφεξής 2009, 85 & 89.

³³³ Souvatzi & Skafida 2003, 436. Τουφεξής 2009, 93.

Στο νότιο άκρο της θέσης και ανάμεσα σε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα βρέθηκαν τρεις ταφές, χωρίς κτερίσματα, που χρονολογούνται στην TN. Από το σύνολο της κεραμικής που βρέθηκε στον οικισμό η περισσότερη ήταν αδιακόσμητη, χονδρή κεραμική.³³⁴ Στα ανεσκαμμένα τμήματα του οικισμού δεν βρέθηκε πουθενά συσσωρευμένη περίτεχνη κεραμική, ένα δεδομένο που ίσως υποδεικνύει απουσία κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων.

Η κατοίκηση στην Παλιόσκαλα συνεχίζεται από τη NN στην TN ενώ πολλοί οικισμοί στην περιοχή της Κάρλας, στο ανατολικό τμήμα της ανατολικής Θεσσαλίας, εγκαταλείφθηκαν.³³⁵ Η θέση της Παλιόσκαλας ανάμεσα στη λίμνη και το βουνό ίσως ήταν κρίσιμη για τη διατήρηση του οικισμού. Τα μέλη της κοινότητας πιθανώς δεν εκμεταλλεύονταν καλλιεργητικές εκτάσεις δυτικά της λίμνης με συνέπεια να μην επηρεαστεί η οικονομική ευημερία του οικισμού σε σύγκριση με τις μεταβολές που παρατηρήθηκαν σε άλλες νεολιθικές θέσεις της περιοχής.

Οι κάτοικοι της Παλιόσκαλας μπορεί να εκμεταλλεύονταν τον ορεινό όγκο στα ανατολικά τους, να είχαν αναπτύξει περισσότερο τις κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες και να δημιούργησαν μικρής κλίμακας καλλιέργειες στα χαμηλά υψώματα του βουνού, μακριά από τους ενδεχόμενους ανταγωνισμούς της πεδιάδας. Η αφαίρεση των δένδρων για τη δημιουργία καλλιεργήσιμων χώρων στα υψώματα θα πραγματοποιούνταν με τα κατάλληλα λίθινα εργαλεία.³³⁶ Στην εθνογραφία έχουν παρατηρηθεί διάφορες πρακτικές καθαρισμού μέρους του δάσους για την ταυτόχρονη εκμετάλλευση της γης και της ξυλείας.³³⁷

4.5 Σύνοψη

Η θέση της Παλιόσκαλας δίπλα στο λιμναίο περιβάλλον της Κάρλας και στους πρόποδες του Μαυροβουνίου ευνοούσε την ανάπτυξη πολλών αγροτικών δραστηριοτήτων. Η κοινωνική ευημερία του οικισμού αντανakλάται στη συνέχιση της ζωής του και κατά την TN, σε αντίθεση με την εγκατάλειψη των περισσότερων θέσεων στην ανατολική Θεσσαλία.

³³⁴ Τουφεξής 2006, 69.

³³⁵ Johnson & Perlès 2004, 74 & 76. Σχέδια 6.4 και 6.5.

³³⁶ Noble 2017, 48.

³³⁷ Descola 1996, 157. Noble 2017, 47.

Οι περισσότεροι περίβολοι στην Παλιόσκαλα διακρίνονται σε ζεύγη και έχουν αναλημματική, και όχι οχυρωματική, λειτουργία με σκοπό τη δημιουργία ανδρών. Ο μεγάλος εξωτερικός περίβολος θα προστάτευε τον οικισμό από τα νερά της Κάρλας και των χειμάρρων του Μαυροβουνίου. Μόνο ένας περίβολος στη μέση περίπου του οικισμού, πριν το κεντρικό τμήμα του, δεν ήταν αναλημματικός. Αυτός ίσως είχε αμυντική λειτουργία στην ΤΝ, μετά τη σφράγιση ενός ανοίγματος στα ανατολικά του.

Το οικιστικό τμήμα που ανασκάφηκε στην Παλιόσκαλα χαρακτηρίζεται από την πυκνή κατοίκηση. Σε ανοικτούς χώρους βρέθηκαν αρκετές θερμικές κατασκευές υποδεικνύοντας την αλληλεπίδραση των κατοίκων. Στην ΤΝ μέρος του πληθυσμού εγκαταστάθηκε εκτός του εξωτερικού περιβόλου, στα νοτιοανατολικά της θέσης. Η μετακίνηση αυτή ίσως αντανάκλα κοινωνικές μεταβολές και την επιβολή μιας ηγετικής ομάδας απέναντι στους υπόλοιπους κατοίκους.

Στο ανώτερο τμήμα του οικισμού βρέθηκαν τρία τετράπλευρα κτίρια. Στο μεσαίο από αυτά, που καταστράφηκε από φωτιά, εντοπίστηκαν ανθρωπόμορφα ειδώλια και άλλα ιδιαίτερα αντικείμενα. Το κτίριο αυτό πιθανώς αποτελούσε μία κοινοτική κατασκευή για συλλογικές τελετουργικές δραστηριότητες.

Στο κέντρο του οικισμού αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο κτίριο γεμάτο με πέτρες και χώμα. Το κτίριο σφραγίστηκε σκόπιμα με υλικά που δεν ανήκαν στην κατασκευή του και μεταφέρθηκαν από άλλα σημεία του οικισμού. Στη διάρκεια της ΤΝ οι κάτοικοι, πιθανώς σε μία περίοδο έντασης για την κοινότητα, γέμισαν το εσωτερικό του κτιρίου σφραγίζοντας τις μνήμες κάποιων δυσάρεστων γεγονότων.

5. Συζήτηση - Συμπεράσματα

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται μία συζήτηση που αφορά ορισμένες από τις βασικές πτυχές για την κατανόηση της κοινωνικής συνθετότητας στους θεσσαλικούς οικισμούς, τη διερεύνηση ύπαρξης ιεραρχίας ή όχι και την προσπάθεια αποκωδικοποίησης των ετεραρχικών σχέσεων. Στη συζήτηση ενσωματώνονται διάφορα παραδείγματα νεολιθικών θέσεων και ευρύτερες έννοιες. Στο πρώτο μέρος, εξετάζονται ζητήματα όπως τα κοινοτικά κτίρια, η αρχιτεκτονική διάταξη και η οργάνωση του χώρου, πιθανές κοινόχρηστες κατασκευές, οι περίβολοι και οι τάφροι, η επάρκεια πρώτων υλών και αγαθών και οι παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου παρατίθενται συνοπτικά τα συμπεράσματα της έρευνας.

5.1 Συζήτηση

5.1.1 Κεντρικά κτίρια, «μέγαρα» και κοινοτικοί χώροι

Η αρχιτεκτονική διάταξη του Διμηνίου (NN) είναι παρόμοια με την αντίστοιχη της Παλιόσκαλας (NN και TN), με τους διαδοχικούς περιβόλους και τις θέσεις των κτιρίων ανάμεσά τους.³³⁸ Όμως στο Διμήνι παρατηρείται ένας ανοικτός χώρος στο κέντρο του οικισμού ενώ στην Παλιόσκαλα ένα μεγάλο κτίριο. Ο ανοικτός χώρος στο κέντρο του Διμηνίου ίσως αποτελούσε σημείο συνάντησης των κατοίκων, πραγματοποίησης εκδηλώσεων,³³⁹ συζήτησης των προβλημάτων και λήψης κοινών αποφάσεων.

Από την εξέταση των κτιρίων στο Διμήνι, τη Μάνδρα και την Παλιόσκαλα, το κεντρικό κτίριο της Παλιόσκαλας περιλαμβάνει χαρακτηριστικά ενός σημαντικού κτίσιματος.³⁴⁰ Το κτίριο αυτό μπορεί να ήταν αρχικά κοινοτικό, για κάποιο διάστημα κέντρο μιας πιο συγκεντρωτικής εξουσίας και μετά πάλι σύμβολο της κατάργησής της.

Όσον αφορά το Διμήνι, ο Χουρμουζιάδης υποστήριξε ότι το μεγαροειδές κτίριο στον κεντρικό χώρο του οικισμού δημιουργήθηκε στην ΠΕΧ³⁴¹ ενώ ο Halstead

³³⁸ Souvatzi 2008, 114-15.

³³⁹ Souvatzi & Skafida 2003, 434.

³⁴⁰ Toufexis 2016, 365-66.

³⁴¹ Χουρμουζιάδης 1993, 100-07.

αμφισβήτησε αυτή τη χρονολόγηση και πρότεινε τη NN³⁴² ως την περίοδο της κατασκευής του. Στη Μάνδρα, το μεγαροειδές Οίκημα Α βρίσκεται ανάμεσα σε άλλα κτίρια, χωρίς ανοικτούς χώρους περιμετρικά του και κοντά στον περίβολο,³⁴³ χαρακτηριστικά που δεν αντανakλούν σε ένα «μέγαρο».

Στη Θεσσαλία, μεγαροειδή κτίρια εντοπίστηκαν στο Σέσκλο (MN και NN)³⁴⁴ και πιθανώς στην Αγία Σοφία Λάρισας (NN), όπου αποκαλύφθηκε ένα προστώο.³⁴⁵ Το μεγαροειδές κτίριο 7-8-9 (MN) στο Σέσκλο Α είχε, σύμφωνα με τον Θεοχάρη, κοινοτική χρήση.³⁴⁶ Κατά τη NN, στο Σέσκλο Α βρέθηκε, στην κορυφή της θέσης, κτίριο με μεγάλες διαστάσεις που ο Τσούντας αποκάλεσε «μέγαρο».³⁴⁷ Ωστόσο, τα δεδομένα εκείνης της ανασκαφικής έρευνας είναι ελάχιστα για την τεκμηριωμένη προσέγγιση της συγκεκριμένης κατασκευής.³⁴⁸

Στη νεολιθική θέση Μαγούλα Βισβίκη, νοτιοδυτικά της Κάρλας, που ανασκάφηκε το 1941 από τον Γερμανό αρχαιολόγο Hans Reinerth, βρέθηκαν στην κορυφή του οικισμού κτιριακά κατάλοιπα. Ο υπεύθυνος της ανασκαφής υποστήριξε την ύπαρξη «μεγάλου» και δημιούργησε μία αντίστοιχη κάτοψη. Όμως τα κτιριακά κατάλοιπα διακρίνονταν σε τουλάχιστον δύο οικιστικές φάσεις της NN. Τα θεμέλια κτιρίων διαφορετικών περιόδων αποδόθηκαν ενιαία σε μία κάτοψη στην οποία αποτυπωνόταν ένα μεγαροειδές κτίριο.³⁴⁹

Το κεντρικό κτίριο της Παλιόσκαλας, για μία χρονική περίοδο, πιθανώς είχε κοινοτική χρήση. Παραδείγματα κοινοτικών κτιρίων υπάρχουν ήδη από την Προκεραμική Νεολιθική στη Μεσοποταμία. Στον οικισμό Dja'de el Mughara στη Συρία αποκαλύφθηκε ένα κυκλικό κοινοτικό κτίριο με τοιχογραφίες στο εσωτερικό του.³⁵⁰ Στο Jerf el Ahmar εντοπίστηκε μία σειρά κοινοτικών κτισμάτων που σκόπιμα καταστράφηκαν από φωτιά. Τα κτίσματα ήταν υπόσκαφα και το εσωτερικό τους διαχωριζόταν σε μικρούς και στενούς χώρους, που ίσως χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση των προϊόντων της κοινότητας. Η σκόπιμη καταστροφή των κτισμάτων από φωτιά, η επαναλειτουργία των χώρων για τις συναντήσεις της ομάδας που

³⁴² Halstead 1999, 90.

³⁴³ Τουφεξής 2017α, 269-70.

³⁴⁴ Θεοχάρης 1973, Τσούντας 1908.

³⁴⁵ Milošević 1976.

³⁴⁶ Θεοχάρης 1973, 66 & 68.

³⁴⁷ Τσούντας 1908, 88-91 & 98.

³⁴⁸ Souvatzi 2008, 79-80.

³⁴⁹ Alram-Stern 2015, 79.

³⁵⁰ Christidou, Coqueugniot & Gourichon 2009, 321.

επιβλήθηκε στον οικισμό και η μεταβολή σε ένα ιεραρχικό σύστημα οργάνωσης,³⁵¹ αντανακλούν τα κοινά χαρακτηριστικά του Jerf el Ahmar με την περίπτωση της Παλιόσκαλας στην ΤΝ, παρά τη χρονική και γεωγραφική απόσταση.

Στην Παλιόσκαλα βρέθηκαν τρία μικρά τετράπλευρα κτίσματα δίπλα από το κεντρικό κτίριο. Στο μεσαίο κτίσμα, που μάλλον καταστράφηκε από φωτιά, εντοπίστηκαν πλήρινα ζωόμορφα αντικείμενα, ανθρωπόμορφα ειδώλια κ.ά.³⁵² Τα τρία κτίσματα ίσως αποτελούσαν κοινοτικούς χώρους για την πραγματοποίηση τελετουργιών.³⁵³

Σε μεγάλο υπόσκαφο κτίσμα στη νεολιθική θέση του Προμαχώνα-Topolnica συλλέχθηκαν βούκρανα, ειδώλια γυναικείων μορφών με πτηνόμορφα πρόσωπα και άλλα ιδιαίτερα αντικείμενα ενώ ορισμένα από τα ευρήματα εντοπίστηκαν καμένα.³⁵⁴ Στην υπόσκαφη κατασκευή ίσως πραγματοποιούνταν κοινοτικές τελετουργίες με προσφορές και κατανάλωση τροφής.³⁵⁵ Αντίστοιχες τελετουργίες ίσως συνέβαιναν και στην Παλιόσκαλα.

Σε αρκετές θέσεις της Προ-Κεραμικής Νεολιθικής Α και Β στην περιοχή της Άνω Μεσοποταμίας εντοπίστηκαν κοινοτικές κατασκευές που χρησιμοποιούνταν για τελετουργικές δραστηριότητες.³⁵⁶ Στο Hallan Çemi βρέθηκαν δύο ημιυπόγειοι κοινοτικοί τελετουργικοί χώροι με ευρήματα όπως κέρατα ελαφιών κ.ά.³⁵⁷ Βουκράνια και άλλα ιδιαίτερα αντικείμενα εντοπίστηκαν σε κοινοτικό κτίσμα του Tell 'Abr 3³⁵⁸ ενώ στις θέσεις Nevali Çori και Çayönü Tepesi αποκαλύφθηκαν τελετουργικά κοινοτικά κτίρια με ειδικές κατασκευές στο εσωτερικό τους.³⁵⁹ Το Göbekli Tepe αποτέλεσε έναν τόπο συνάντησης για τη διενέργεια τελετουργιών από τους πληθυσμούς της ευρύτερης περιοχής.³⁶⁰ Στη θέση αυτή βρέθηκαν μεγάλες και ιδιαίτερες κατασκευές.³⁶¹ Οι απεικονίσεις στις κατασκευές του Göbekli Tepe ίσως σχετίζονταν με κοσμολογικές συνδέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα.³⁶²

³⁵¹ Stordeur, Brenet, Der Aprahamian & Roux 2000, 32-43. Stordeur 2015.

³⁵² Τουφεξής 2014, 22. Toufexis 2016, 366.

³⁵³ Souvatzi 2007, 50.

³⁵⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2005, 95-6 & 99-101.

³⁵⁵ Souvatzi 2007, 50.

³⁵⁶ Banning 2011, 619.

³⁵⁷ Kornienko 2009, 83.

³⁵⁸ Stordeur, Brenet, Aprahamian & Roux 2000, 31-7.

³⁵⁹ Kornienko 2009, 85.

³⁶⁰ Schmidt 2005, 13-9.

³⁶¹ Kornienko 2009, 89. Schmidt 2000, 46.

³⁶² Busacca 2017, 324-27.

Κοινοτικά κτίρια για τις συναντήσεις και εκδηλώσεις των κατοίκων και κοινοτικοί τελετουργικοί χώροι φαίνεται να υπήρχαν σε όλο το νεολιθικό κόσμο. Εκτός από τα δύο κτίρια στην Παλιόσκαλα, κοινοτική χρήση ίσως είχε και το κτίριο H4 στο Διμήνι,³⁶³ που μάλλον αποτελούσε το μεγαλύτερο κτίσμα στο κέντρο του οικισμού στη NN.

5.1.2 Κατασκευές κοινής χρήσης

Εκτός από τους κοινοτικούς χώρους και κτίρια, παράδειγμα συλλογικής αντίληψης αποτελεί η εύρεση συγκεντρωμένων εργαλείων και αγγείων³⁶⁴ σε σημεία που δεν σχετίζονται με τα νοικοκυριά, δεν έχουν περιφράξεις και ίσως αποτελούσαν εργαστήρια.³⁶⁵ Σε κάποια εργαστήρια στο Διμήνι μάλλον υπήρχε ελεύθερη πρόσβαση,³⁶⁶ όπως στο S8,³⁶⁷ όπου υπήρχε θερμική κατασκευή για το ψήσιμο των αγγείων.³⁶⁸ Στα εργαστήρια οι κάτοικοι κατανάλωναν τροφή, αντάλλασσαν ιδέες και γενικότερα αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους.³⁶⁹

Στην Παλιόσκαλα βρέθηκαν σε ανοικτούς χώρους εστίες και ένας μεγάλος θολωτός φούρνος.³⁷⁰ Στη Μάνδρα επίσης εντοπίστηκαν αρκετές εστίες σε υπαίθριους χώρους.³⁷¹ Οι εστίες στους ανοικτούς χώρους και των τριών οικισμών που εξετάστηκαν αναλυτικά αντανακλούν τη συλλογική ετοιμασία της τροφής ή τις υπαίθριες γιορτές και εκδηλώσεις, τουλάχιστον για ένα μέρος του πληθυσμού. Η κοινωνική συνοχή συγκροτείται και ενισχύεται με αντίστοιχες πρακτικές που πραγματοποιούνται περιοδικά ανάμεσα στις καθημερινές υποχρεώσεις των μελών της κοινότητας.

Σε πολλές άλλες νεολιθικές θέσεις εντοπίστηκαν ιδιαίτερα ευρήματα σχετικά με τη συλλογική οργάνωση της μαγειρικής. Σε ένα χώρο του Μακρύγιαλου (Ι) Πιερίας βρέθηκαν εκατοντάδες κύπελλα και πολλά σκεύη μαγειρικής που υποδεικνύουν τη συλλογική ετοιμασία και κατανάλωση τροφής.³⁷² Σε νεολιθική θέση κοντά στο χωριό

³⁶³ Souvatzi 2008, 152-53.

³⁶⁴ Souvatzi 2007, 43.

³⁶⁵ Costin 1991, 19.

³⁶⁶ Χουρμουζιάδης 1993, 91-2.

³⁶⁷ Souvatzi 2007, 45.

³⁶⁸ Χουρμουζιάδης 1977, 211. Sinopoli 1991, 31.

³⁶⁹ Souvatzi 2008, 156.

³⁷⁰ Τουφεξής 2014, 19. Toufexis 2016, 365.

³⁷¹ Τουφεξής 2017α, 122.

³⁷² Halstead 2012, 41-2.

Βασιλῆς Φαρσάλων εντοπίστηκαν θερμικές κατασκευές σε ημιυπαίθριους χώρους που καλύπτονταν από στέγαστρα και πιθανώς χρησιμοποιούνταν από κάποια νοικοκυριά³⁷³ ή και από το σύνολο των κατοίκων του οικισμού.

Στο χώρο του εργαστηρίου S8 στο Διμήνι βρέθηκαν μεγάλα αγγεία αποθήκευσης.³⁷⁴ Στη Μάνδρα βρέθηκαν αρκετοί αποθηκευτικοί λάκκοι³⁷⁵ σε ανοικτούς χώρους.³⁷⁶ Η ύπαρξη αποθηκευτικών αγγείων σε ανοικτούς χώρους των οικισμών υποδεικνύει μία πρακτική συλλογικής αποθήκευσης ή τουλάχιστον, όχι αποκλειστικά ιδιωτικής.³⁷⁷

Οι μικρές λιθόστρωτες επιφάνειες σε διάφορα σημεία της Μάνδρας αποτελούν ιδιαίτερες κατασκευές. Τα λιθόστρωτα διατηρούνταν και επισκευάζονταν για τουλάχιστον δύο οικιστικές φάσεις το καθένα³⁷⁸ αντανακλώντας τη διαγενεακή συνεργασία του πληθυσμού και την κοινοτική συνοχή.

5.1.3 Περίβολοι και τάφροι

Στη Νεολιθική περίοδο οι περίβολοι, σε ποικιλία διατάξεων αποτελούσαν μία αρκετά συνηθισμένη αρχιτεκτονική κατασκευή σε όλη την Ευρώπη.³⁷⁹ Περίβολοι έχουν βρεθεί σε αρκετούς νεολιθικούς οικισμούς της Θεσσαλίας με τους περισσότερους να εντοπίζονται στο ανατολικό τμήμα της.³⁸⁰ Σε κάθε οικισμό που περικλείεται από έναν ή περισσότερους περιβόλους παρατηρούνται διαφορετικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Η ύπαρξη ενός περιβόλου δεν αποτελεί εξ ορισμού ένδειξη κοινωνικής ιεραρχίας.

Το Διμήνι και η Παλιόσκαλα, και ίσως το Σέσκλο της ΝΝ, αποτελούν οικισμούς με περισσότερους από δύο περιβόλους.³⁸¹ Οι οικισμοί αυτοί ανήκουν σε ελαφρώς διαφορετικές χρονολογικά φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής, είναι ενδιαφέρον ωστόσο το ότι βρίσκονται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Θεσσαλίας και σε σχετικά κοντινή απόσταση, ειδικά το Σέσκλο με το Διμήνι.

³⁷³ Τουφεξής κ.ά. 2012, 110-11.

³⁷⁴ Souvatzi 2008, 136-39. Βλ. πίνακα 5.3.

³⁷⁵ Τουφεξής 2017α, 108-09.

³⁷⁶ Στη Μάνδρα II τρεις από τους μεγάλους (Λ15, Λ17, Λ18) αλλά και δύο μικρότεροι λάκκοι δεν σχετίζονται με οικίες (Τουφεξής 2017α, 122).

³⁷⁷ Souvatzi 2007, 44-5.

³⁷⁸ Τουφεξής 2017α, 59-60 & 86.

³⁷⁹ Varndell & Topping 2002.

³⁸⁰ Τουφεξής 2017α, 417-24.

³⁸¹ Τουφεξής 2017α, 310.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφέραμε τις βασικές προσεγγίσεις της σχετικά μεγάλης συζήτησης για τη λειτουργία των περιβόλων του Διμηνίου, παρουσιάσαμε τα επιχειρήματα των υποστηρικτών της αμυντικής λειτουργίας³⁸² ενώ παραθέσαμε και νεότερες έρευνες και κριτικές, οι οποίες αποδομούν την οχυρωματική χρήση και μαζί με αυτήν, την ύπαρξη ιεραρχίας.³⁸³

Οι περίβολοι του Διμηνίου κατασκευάστηκαν σταδιακά, σε ζεύγη, χωρίς οργανωμένο αμυντικό σχέδιο³⁸⁴ και οριοθετούσαν χωρικά τα διάφορα τμήματα του οικισμού, τα σπίτια, τα εργαστήρια, την κεντρική αυλή κ.ά. Η συντήρησή τους θα ενίσχυε τις διαγενεακές συνδέσεις, τη συλλογική μνήμη και τη σημασία της συνέχειας της κοινότητας.³⁸⁵ Στη Μάνδρα ένας περίβολος διακόπτεται σε ένα σημείο δημιουργώντας αμφιβολίες για την ενδεχόμενη οχυρωματική λειτουργία του.³⁸⁶ Στο Διμήνι και στη Μάνδρα βρέθηκαν αγγεία με βασικό διακοσμητικό θέμα τη σπείρα. Η διακόσμηση αυτή μπορεί να αντικατοπτρίζει τους περιβόλους, τις τάφρους και τις κυκλικές κινήσεις των κατοίκων στο εσωτερικό των οικισμών.³⁸⁷

Στην Παλιόσκαλα αποκαλύφθηκαν ζεύγη περιβόλων,³⁸⁸ αντίστοιχα με του Διμηνίου, με αναλημματική λειτουργία. Μόνο ένας περίβολος στο κέντρο του οικισμού ίσως είχε αμυντική λειτουργία για κάποια συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στην περιοχή της Κάρλας υπάρχουν άλλοι τρεις νεολιθικοί οικισμοί με αναλημματικούς περιβόλους, η Αμυγδαλή 1,³⁸⁹ η Μαγούλα Χατζημισιώτικη³⁹⁰ και μία θέση στην περιοχή Ντιλίρια-Συρτάδες.³⁹¹ Επιπλέον, οι περίβολοι στο νοτιοδυτικό τμήμα του Σέσκλου Α (ΜΝ) ήταν αναλημματικοί.³⁹²

Στη Μάνδρα, εκτός από τον περίβολο, βρέθηκαν τμήματα από οκτώ διαφορετικές τάφρους.³⁹³ Το χώμα που αφαιρούνταν από τη διάνοιξή τους δεν χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία αναχωμάτων, όπως για παράδειγμα, στον οικισμό Προμαχών-

³⁸² Τσουντας 1908, 36-9 & 43. Childe 1922, 266. Ασλάνης 1998, 39 & 110-11. Runnels et al 2009, 172 & 176-77. Alušik 2017, 193.

³⁸³ Χουρμουζιάδης 1993. Souvatzi & Skafida 2003, 432. Neustupný 2006, 2. Souvatzi 2008.

³⁸⁴ Χουρμουζιάδης 1993, 59-61.

³⁸⁵ Souvatzi & Skafida 2003, 432-33.

³⁸⁶ Τουφεξής 2017α.

³⁸⁷ Souvatzi & Skafida 2003, 432.

³⁸⁸ Toufexis 2016.

³⁸⁹ Καραπάνου 2020, 102.

³⁹⁰ Grundmann 1937, 56-9. Τουφεξής 2017α, 422.

³⁹¹ Αδρύμη-Σισμάνη 2011, 502.

³⁹² Kotsakis 2006, 210.

³⁹³ Τουφεξής 2017α, 89, 100-01 & 308-12.

Τορολνικά³⁹⁴ και στην Οτζάκι Μαγούλα,³⁹⁵ αμφισβητώντας την αμυντική λειτουργία των τάφρων. Οι τάφροι ίσως οριοθετούσαν χώρους στο εσωτερικό του οικισμού ή λειτουργούσαν ως χώροι συλλογής βρόχινου νερού.³⁹⁶ Στα Γιαννιτσά Β' οι τάφροι χρησιμοποιούνταν για την ύδρευση του οικισμού.³⁹⁷

Η ομοιόμορφη κατασκευή των περιβόλων και των τάφρων σε πολλές νεολιθικές θέσεις ίσως υποδεικνύει τη χρήση της αρχιτεκτονικής ως μέσο αποδοχής κοινών ιδεών και αξιών μεταξύ των κατοίκων αυτών των οικισμών. Οι κατασκευές αυτές απαιτούσαν κοινές αποφάσεις, οργάνωση και σχεδιασμό από όλα τα μέλη μιας κοινότητας. Τα άτομα, οι οικογένειες και τα νοικοκυριά θα έπρεπε να συνεργαστούν σε επίπεδο κοινότητας.³⁹⁸

5.1.4 Παραγωγικές και κοινωνικές σχέσεις

Στη ΝΝ αυξάνονται οι οικισμοί στην ανατολική Θεσσαλία, σχηματίζονται οικιστικά πλέγματα με μέση απόσταση περίπου 2 χλμ., φαίνεται να εντατικοποιείται η γεωργία³⁹⁹ και παράλληλα αυξάνεται η υλική παραγωγή και αναπτύσσονται τα δίκτυα ανταλλαγής.⁴⁰⁰

Στο Διμήνι, τα νοικοκυριά διέθεταν τα απαραίτητα αγαθά για τη διαβίωση, είχαν τη δυνατότητα αποθήκευσης τροφίμων και προϊόντων ενώ σημαντική ήταν η διάθεση χρόνου που μπορούσαν να αξιοποιήσουν οι άνθρωποι στην καθημερινή ζωή.⁴⁰¹ Ο ελεύθερος χρόνος θα ευνοούσε την πραγματοποίηση συναντήσεων για τη λήψη αποφάσεων και τη διοργάνωση εκδηλώσεων στα κοινοτικά κτίρια και στους ανοικτούς χώρους.

Η εξειδίκευση στην παραγωγή προϊόντων θα είχε ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό της εργασίας και τη δημιουργία ομάδων παραγωγής. Εάν οι παραγωγικές ομάδες είχαν ιδιαίτερο κύρος και εάν ασκούσαν έλεγχο στην παραγωγή αλλά και τη διάθεση των προϊόντων, οι σχέσεις κοινωνικής ισορροπίας στον οικισμό θα επηρεάζονταν. Ο

³⁹⁴ Κουκούλη-Χρυσανθάκη κ.ά. 2013.

³⁹⁵ Τουφεξής 2017α, 104-05 & 312.

³⁹⁶ Μπέσιος & Παππά 1998, 20.

³⁹⁷ Χρυσοστόμου 2003, 490-93.

³⁹⁸ Souvatzi 2012, 26.

³⁹⁹ Johnson & Perlès 2004, 67 & 71-4. Βλ. στη σελ. 74 το Σχέδιο 6.4: Οι οικισμοί της ΝΝ στην ανατολική Θεσσαλία.

⁴⁰⁰ Souvatzi 2007, 38-9.

⁴⁰¹ Χουρμουζιάδης 1993, 111-13.

Χουρμουζιάδης υποστήριξε ότι πιθανές ομάδες εποπτείας της παραγωγής δεν θα είχαν ανώτερη κοινωνική θέση αλλά θα ενδιαφέρονταν για την ολοκλήρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων στους τομείς του οικισμού.⁴⁰²

Με βάση την έρευνα της Σουβατζή, η παραγωγή της κεραμικής στο Διμήνι ελεγχόταν από τα νοικοκυριά.⁴⁰³ Συγκεκριμένα μέλη των νοικοκυριών θα αναλάμβαναν την παραγωγή αγγείων αλλά και άλλων προϊόντων. Ο Halstead υποστήριξε ότι τα νοικοκυριά που ανέπτυσαν περισσότερο τις καλλιέργειες και την κτηνοτροφία αύξαναν τις ανταλλαγές αγαθών και το πλεόνασμά τους με αποτέλεσμα την οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία.⁴⁰⁴ Ωστόσο, στην έρευνα της Σουβατζή παρατηρείται η ομοιόμορφη κατανομή των αγαθών και γενικότερα των μέσων διαβίωσης σε κτίρια και ανοικτούς χώρους⁴⁰⁵ αντικατοπτρίζοντας την ίση πρόσβαση των κατοίκων στα μέσα παραγωγής.

5.2 Συμπεράσματα

Η εξέταση της κοινωνικής συνθετότητας στους νεολιθικούς οικισμούς Διμήνι, Μάνδρα και Παλιόσκαλα ήταν ολιστική, στο βαθμό που επέτρεπαν τα δεδομένα των ανασκαφών και η διατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Η αρχιτεκτονική των τριών οικισμών αντικατοπτρίζει εξειδικευμένη κατασκευαστική γνώση, κοινό σχεδιασμό και συλλογική εργασία. Οι ανοικτοί χώροι, οι περίβολοι, οι τάφροι και ο κοινός προσανατολισμός των κτιρίων, όπως στο Διμήνι, υποδεικνύουν ένα κοινωνικό περιβάλλον ενθάρρυνσης των σχέσεων και αλληλεπίδρασης στο εσωτερικό των οικισμών.

Οι εξελικτικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη έρευνα της συνθετότητας στη Νεολιθική Εποχή μάλλον δεν αποτελούν αποδοτικό εννοιολογικό εργαλείο. Οι περίβολοι και στους τρεις οικισμούς δεν υποδεικνύουν οχυρωματική λειτουργία και δεν συνιστούν ενδείξεις κοινωνικής ιεραρχίας, στο Διμήνι κατασκευάστηκαν σταδιακά και οριοθετούσαν τα τμήματα του οικισμού, στη Μάνδρα ο μοναδικός περίβολος διακόπτεται και δεν περικλείει τον οικισμό, ενώ στην Παλιόσκαλα έχουν αναλημματική χρήση, εκτός ίσως από τον περίβολο στο κέντρο του οικισμού, με το

⁴⁰² Χουρμουζιάδης 1993, 89-91.

⁴⁰³ Souvatzī 2008, 127.

⁴⁰⁴ Halstead 1992, 54-6.

⁴⁰⁵ Souvatzī 2008, 131-34.

σφράγισμα του ανοίγματός του για ένα χρονικό διάστημα στην TN. Αντίστοιχα με τον περίβολο, οι τάφροι στη Μάνδρα είχαν αρκετές λειτουργίες αλλά δεν αποτελούσαν οχυρωματικά έργα.

Σε αρκετές έρευνες, ειδικά για το Διμήνι, που επηρεάζονται από την εξελικτική θεωρία, υποστηρίζεται η ύπαρξη ανώτερων ομάδων που συγκεντρώνουν την εξουσία και διαμένουν σε «μέγαρα». Ωστόσο, από τα δεδομένα της έρευνας δεν προκύπτει η ύπαρξη «μεγάρου» και κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο Διμήνι. Αντίθετα, στο Διμήνι υπήρχε το κτίριο H4 που πιθανώς είχε κοινοτική χρήση και η κεντρική αυλή που μπορούσαν να συγκεντρώνονταν οι κάτοικοι, να διοργάνωναν εκδηλώσεις και να αποφάσιζαν συλλογικά για κρίσιμα ζητήματα. Κοινοτικό ίσως ήταν και το κτίριο στο κεντρικό τμήμα της Παλιόσκαλας στη NN, όμως μπορεί να χρησιμοποιήθηκε από μία ηγετική ομάδα για ένα συγκεκριμένο διάστημα κατά τη διάρκεια της TN.

Η περίπτωση της Παλιόσκαλας, όπως και οι υπόλοιποι οικισμοί, μπορεί να προσεγγιστεί με βάση την έννοια της ετεραρχίας. Στις ετεραρχικές κοινωνίες μπορούν να αναπτυχθούν ιεραρχικές σχέσεις και το αντίστροφο. Στην Παλιόσκαλα σφραγίστηκε με πέτρες και χώμα το κεντρικό κτίριο και στην κοινωνία ίσως διαμορφώθηκαν οργανωτικά σχήματα που δεν βασίζονταν στην ανισότητα. Με τη μονομερή εξέταση της ιεραρχίας, δεν θα μπορούσε να ερευνηθεί η κοινωνική συνθετότητα στον οικισμό στη NN, πριν την πιθανή κοινωνική διαφοροποίηση στην TN, αλλά και τα κοινωνικά μοντέλα ύστερα από το σφράγισμα του κτιρίου.

Στον ελλαδικό χώρο η NN θεωρήθηκε, στις περισσότερες αναλύσεις, ως ενδεικτική της πορείας των οικισμών προς τα συγκεντρωτικά μοντέλα εξουσίας λόγω της εντατικοποίησης στην εκμετάλλευση της γης, ενώ υποστηρίχθηκε η δημιουργία περιφράξεων⁴⁰⁶ για τη διάκριση των χώρων των νοικοκυριών και την ανάπτυξη της ατομικής αποθήκευσης αγαθών. Ωστόσο, στην εξέταση των οικισμών εντοπίστηκαν πολλοί ανοικτοί χώροι, που δεν σχετίζονταν με συγκεκριμένα νοικοκυριά, στους οποίους παρατηρήθηκε η αποθήκευση αγαθών σε αγγεία και λάκκους που μάλλον ανήκαν σε όλη την κοινότητα.

Στους ανοικτούς χώρους, εκτός της αποθήκευσης, πραγματοποιούνταν η προετοιμασία και κατανάλωση τροφής, με κοινή χρήση εστιών και φούρνων, και παραγωγικές δραστηριότητες, με διαμοιρασμό των εργαλείων, οι οποίες

⁴⁰⁶ Halstead 1999, 80-1.

αντικατοπτρίζουν οργανωμένες συλλογικές λειτουργίες. Στους κοινόχρηστους χώρους, όπως στις λιθόστρωτες επιφάνειες της Μάνδρας, ίσως διοργανώνονταν υπαίθριες γιορτές.

Ο όρος ηθική οικονομία⁴⁰⁷ θα μπορούσε να αντικατοπτρίσει τον οικονομικό τύπο των τριών οικισμών σύμφωνα με τις πρακτικές παραγωγής και κυκλοφορίας των αγαθών τους. Η οικονομική δραστηριότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και οικονομία της αμοιβαιότητας⁴⁰⁸ αναλογιζόμενοι τις ισχυρές σχέσεις, υποχρεώσεις και δεσμούς που θα είχαν αναπτύξει οι κάτοικοι μεταξύ τους.

Στους τρεις οικισμούς δεν φαίνεται να υπήρχε μία ανώτερη ομάδα που αποσπούσε και έλεγχε το αγροτικό πλεόνασμα. Στο Διμήνι παρατηρήθηκε ομοιόμορφη κατανομή του υλικού πολιτισμού σε όλους τους χώρους του οικισμού ενώ σε Μάνδρα και Παλιόσκαλα δεν προκύπτει συσσώρευση υλικών καταλοίπων που θα μπορούσε να υποδείξει κοινωνική διαφοροποίηση.

Οι παραγωγικές πηγές και το αγροτικό πλεόνασμα, τουλάχιστον σε ένα μέρος του, ίσως ελέγχονταν από την κοινότητα. Οι παραγωγικές και άλλες δραστηριότητες στους τρεις οικισμούς πιθανώς πραγματοποιούνταν υπό την επίβλεψη μιας εποπτικής ομάδας, τα μέλη της οποίας θα ορίζονταν συλλογικά από τους κατοίκους και θα είχαν την ευθύνη του συντονισμού όλων των κοινοτικών εργασιών, χωρίς να κατέχουν ανώτερη θέση και χωρίς να διατηρούν αυτή την ιδιότητα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Οι ομάδες εποπτείας μπορεί να συγκροτούνταν σύμφωνα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως η ηλικία, η καταγωγή, το φύλο κ.ά. Για την πραγματοποίηση των διάφορων δραστηριοτήτων ίσως υπήρχε πολυδιάσπαση, με το σχηματισμό εξειδικευμένων ομάδων εργασίας, όπως για την κατασκευή και συντήρηση των περιβόλων, την αγροτική παραγωγή, την κατασκευή τεχνέργων στα εργαστήρια κ.ά.

Η Νεολιθική Εποχή πιθανώς δεν αποτελεί μία περίοδο απόλυτης ειρηνικής συνύπαρξης των πληθυσμών και ίσως υπήρχαν διακοινοτικοί και ενδοκοινοτικοί ανταγωνισμοί. Κάποιοι/ες ερευνητές/ριες προσεγγίζουν τη Νεολιθική στον ελλαδικό χώρο,⁴⁰⁹ και ειδικά στη Θεσσαλία,⁴¹⁰ υποστηρίζοντας τις συγκρούσεις και τις βιαιότητες για τη διεκδίκηση καλλιεργήσιμης γης και υδάτινων πόρων. Χωρίς να αποκλείουμε την αντιπαλότητα ανάμεσα στους οικισμούς και με καμία πρόθεση

⁴⁰⁷ Carrier 2018, 19.

⁴⁰⁸ Carrier 2018, 30-2.

⁴⁰⁹ Alušik 2017.

⁴¹⁰ Runnels et al 2009.

εξιδανίκευσης της Νεολιθικής περιόδου, τα δεδομένα από την ενδοκοινοτική εξέταση των τριών οικισμών δεν υποδεικνύουν συγκρούσεις ανάμεσα στους κατοίκους.

Αντίθετα με την εξελικτική θεώρηση, αξίες όπως ο ατομισμός και ο ανταγωνισμός δεν φαίνεται να κυριαρχούσαν ανάμεσα στους κατοίκους, ενώ η εξ ορισμού υποστήριξη της κοινωνικής διαφοροποίησης⁴¹¹ στους νεολιθικούς οικισμούς δεν τεκμηριώνεται από την έρευνα. Οι άνθρωποι, στους οικισμούς που εξετάσαμε, αλληλεπιδρούσαν, οι σχέσεις τους βρίσκονταν υπό συνεχή διαπραγμάτευση και μπορούν να χαρακτηριστούν ετεραρχικές, σύμφωνα με τη θεωρία που ανέπτυξε η Crumley.⁴¹² Η κοινωνική συνθετότητα στο Διμήνι και τη Μάνδρα αντανακλά ετεραρχικούς τύπους οργάνωσης, οι οποίοι βασίζονταν στη συλλογική λήψη αποφάσεων. Το ίδιο κοινωνικό μοντέλο προτείνεται και για την Παλιόσκαλα, εκτός από το διάστημα που προαναφέρθηκε. Οι κάτοικοι διαβιώνουν στις κοινότητες σύμφωνα με τις αξίες της ισότητας,⁴¹³ της ελευθερίας και της δικαιοσύνης. Οι έννοιες της ηθικής κοινότητας,⁴¹⁴ της αμοιβαιότητας, της αλληλεγγύης και της αυτοδιαχείρισης⁴¹⁵ συνθέτουν τον τύπο οργάνωσης των οικισμών.

Εκτός από την έννοια της ετεραρχίας, εννοιολογικά εργαλεία και θεωρητικά μοντέλα από άλλες επιστήμες μπορούν να φανούν εξίσου χρήσιμα. Ενδεικτικά αναφέρουμε το έργο του Κ. Καστοριάδη με την πρόταση της αυτόνομης κοινωνίας⁴¹⁶ και τη σημείωση ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να επιβιώσει εκτός των κοινωνιών αλλά και των κανόνων τους.⁴¹⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πρόταση του κοινωνικού μοντέλου της αποανάπτυξης, μία προσέγγιση που την τελευταία δεκαετία απασχόλησε πολλούς ακαδημαϊκούς και έχει αρκετά κοινά χαρακτηριστικά με τις κοινωνίες των νεολιθικών οικισμών που εξετάσαμε. Η αποανάπτυξη προτάσσει το διαμοιρασμό αγαθών και εργασίας, την κατανομή κοινοτικών πόρων σε δαπάνες που δεν είναι ωφελιμιστικές, όπως τα έξοδα για τη διοργάνωση γιορτών, την πραγματοποίηση εθελοντικών δραστηριοτήτων για το κοινό καλό, την ανταλλαγή αγαθών ως προσφορές δώρων κ.ά.⁴¹⁸

⁴¹¹ Trigger 2003, 46-7.

⁴¹² Crumley 1995, 3-4.

⁴¹³ Robbins 1994, 21.

⁴¹⁴ Whittle 2003, 68-9.

⁴¹⁵ Orser Jr. 2017, 24-5.

⁴¹⁶ Καστοριάδης 1978.

⁴¹⁷ Καστοριάδης 1995, 275.

⁴¹⁸ D'Alisa, Demaria & Kallis 2015, 32 & 35-7.

Σε μελλοντικές έρευνες θα μπορούσε να εξεταστεί και η ενδεχόμενη αντίσταση στα ιεραρχικά μοντέλα οργάνωσης στο εσωτερικό των νεολιθικών οικισμών και των πρακτικών με τις οποίες αυτή εκφράστηκε, όπως ίσως συνέβη στην Παλιόσκαλα. Η εξέταση της συνθετότητας δεν μπορεί παρά να βασίζεται στην έννοια της ετεραρχίας. Στις κοινωνίες μπορεί να αναπτύσσονταν αλληλεπικαλυπτόμενες ιεραρχίες αλλά αυτές συμπεριλαμβάνονται στην έννοια της ετεραρχίας. Στις ανασκαφικές έρευνες είναι σημαντικό να εντοπίζονται όλα τα ευρήματα που θα ενισχύσουν την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης. Τα τελευταία χρόνια αρκετοί αρχαιολόγοι εξετάζουν την ετεραρχική οργάνωση στο νεολιθικό κόσμο, σε ένα ερευνητικό εγχείρημα που φαίνεται να άρχισε δυναμικά και να είναι σε εξέλιξη.

Βιβλιογραφία

- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 1990. «Προϊστορικός οικισμός Διμηνίου». *Αρχαιολογία και Τέχνες* 34(4):25-30.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2011. «Δήμος Κάρλας: Ανασύσταση ταμειευτήρα λίμνης Κάρλας». *ΑΔ* 56-59(B2):499-505.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2013. «Αγρότες και ψαράδες: Παρά καλλίναον βοιβίαν λίμναν». *Ανάσκαμμα* 6:49-62.
- Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2014. *Μυκηναϊκός οικισμός Διμηνίου - Ιωλκός*. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών.
- Alram-Stern, E. 2015. "Visviki Magoula - Velestino: The so-called megaron reconsidered." Στο *ΑΕΘΣΕ 4: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, τ. 1, Βόλος 15.3-18.3.2012*, επιμέλεια Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, 75-84. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Alušík, T. 2017. "Community interaction and (intended) land use in Neolithic Greece: The testimony of the defensive architecture." Στο *Communities, landscapes, and interaction in Neolithic Greece: Proceedings of the international conference, Rethymno 29-30 May, 2015*, επιμέλεια Α. Sarris, E. Kalogiropoulou, T. Kalayci & L. Karimali, 187-98. Ann Arbor: International Monographs in Prehistory.
- Andersen, N.H. 2018. "Sarup revisited: Archaeological reality and realities of archaeology." *ActaArch* 89:31-62.
- Andreou, S., M. Fotiadis & K. Kotsakis. 1996. "Review of aegean prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of northern Greece." *AJA* 100(3):537-97.
- Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ο. 1979. «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την Προϊστορική περίοδο». *ΑΔ* 34:174-206.
- Ασλάνης, Ι. 1990. «Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου κατά την Χαλκολιθική Περίοδο και η περίπτωση του Διμηνίου». Στο *Μελετήματα: Ποικίλα. Τόμος 10*, επιμέλεια Μ.Β. Σακελλαρίου, 19-64. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών.

- Ασλάνης, Ι. 1998. «Η πρώτη εμφάνιση οχυρώσεων σε προϊστορικούς οικισμούς του Αιγαίου χώρου». Στο *Μελετήματα: Κέα - Κύθνος: Ιστορία και αρχαιολογία. Πρακτικά διεθνούς συμποσίου, Κέα - Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994. Τόμος 27*, επιμέλεια Α.Γ. Μενδώνη & Α.Ι. Μαζαράκης Αινιάν, 109-15. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας/Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών.
- Banning, E.B. 2011. “So fair a house: Göbekli Tepe and the identification of temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East.” *CurrAnthr* 52(5):619-60.
- Bernbeck, R. & R. H. McGuire. 2011. “Ideology and archaeology: Between imagination and relational practice.” Στο *Ideologies in archaeology*, επιμέλεια R. Bernbeck & R.H. McGuire, 1-12. Tucson: University of Arizona Press.
- Boekoenyi, S. 1973. «Κτηνοτροφία». Στο *Νεολιθική Ελλάδα*, επιμέλεια Δ.Ρ. Θεοχάρης, 165-78. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Βουζαζάκης, Κ. 2008. «Γεωγραφικά πρότυπα και θεωρίες του διακοινοτικού χώρου στη Νεολιθική Θεσσαλία». Διδακτορική διατριβή τ.1, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Βουζαζάκης, Κ. 2015. «Αναζήτηση οδικών δικτύων επικοινωνίας κατά τη Νεολιθική περίοδο στη ΝΑ Θεσσαλία μέσω χωρικής ανάλυσης με GIS». Στο *Archaeological research in the digital age: Proceedings of the 1st conference on computer applications and quantitative methods in archaeology Greek chapter. Rethymno, Crete, 6-8 March 2014*, επιμέλεια C. Papadopoulos, E. Paliou, A. Chrysanthi, E. Kotoula & A. Sarris, 18-27. Ρέθυμνο: Institute for Mediterranean Studies - Foundation of Research and Technology.
- Bourdieu, P. 1991. *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- Busacca, G. 2017. “Places of encounter: Relational ontologies, animal depiction and ritual performance at Göbekli Tepe.” *CAJ* 27(02):313-30.
- Γαλλής, Κ. 1992. *Ατλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*. Λάρισα: Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας.
- Carrier, J.G. 2018. “Moral economy: What’s in a name.” *Anthropological Theory* 18:18-35.
- Chapman, J. 2000. “Pit-digging and structured deposition in the Neolithic and Copper Age.” *PPS* 66:61-87.

- Chapman, J., B. Gaydarska & K. Hardy. 2006. "Does enclosure make a difference? A view from the Balkans." Στο *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, επιμέλεια A. Harding, S. Sievers & N. Venclova, 20-43. *Sheffield Archaeological Monographs* 15. Sheffield: J.R. Collis Publications.
- Chapman, J., B. Gaydarska, E. Skafida & S. Souvatzi. 2011. "Personhood and the life cycle of *Spondylus* rings: An example from Late Neolithic, Greece." Στο *Spondylus in Prehistory: New data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*, επιμέλεια F. Ifantidis & M. Nikolaidou, 139-60. *BAR-IS* 2216. Oxford: British Archaeological Reports.
- Chapman, R. 2003. *Archaeologies of complexity*. London & New York: Routledge.
- Chapman, R. 2007. "Evolution, complexity and the state." Στο *Socialising complexity: Structure, interaction & power in archaeological discourse*, επιμέλεια S. Wynne-Jones & S. Kohring, 13-28. Oxford: Oxbow Books.
- Childe, G. 1922. "The East European relations of the Dimini culture." *JHS* 42:254-75.
- Christidou, R., E. Coqueugniot & L. Gourichon. 2009. "Neolithic figurines manufactured from phalanges of equids from Dja'de el Mughara, Syria." *JFA* 34(3):319-35.
- Clark, G. & S. Piggott. 1965. *Prehistoric societies*. London: Hutchinson.
- Costin, C.L. 1991. "Craft specialization: Issues in defining, documenting, and explaining the organization of production." *Archaeological Method and Theory* 3:1-56.
- Crumley, C. 1987. "A dialectical critique of hierarchy." Στο *Power relations and state formation*, επιμέλεια T.C. Patterson & C.W. Gailey, 155-69. Washington D.C.: American Anthropological Association.
- Crumley, C. 1995. "Heterarchy and the analysis of complex societies." *Archeological Papers of the American Anthropological Association* 6(1):1-5.
- Crumley, C. 2007. "Notes on a new paradigm." Στο *Socialising complexity: Structure, interaction & power in archaeological discourse*, επιμέλεια S. Wynne-Jones & S. Kohring, 30-6. Oxford: Oxbow Books.

- Crumley, C. 2017. "Assembling conceptual tools to examine the moral and political structures of the past." *The SAA Archaeological Record* 17:22-7.
- D'Alisa, G., F. Demaria & G. Kallis. 2015. *Degrowth: A vocabulary for a new era*. London & New York: Routledge.
- Daems, D. 2021. *Social complexity and complex systems in archaeology*. London & New York: Routledge.
- Darwin, C. 1859. *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. London: John Murray.
- Demoule, J.P. & C. Perlès. 1993. "The Greek Neolithic: A new review." *Journal of World Prehistory* 7(4):355-416.
- Descola, P. 1996. *In the society of nature: A native ecology in Amazonia*. Cambridge: Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology.
- Düring, B. 2011. "Fortifications and fabrications: Reassessing the emergence of fortifications in prehistoric Asia Minor." Στο *Correlates of complexity: Essays in archaeology and Assyriology dedicated to Diederik J.W. Meijer in honour of his 65th birthday*, επιμέλεια B. Düring, A. Wossink & P. Akkermans, 69-85. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Earle, T. 2004. "Culture matters in the Neolithic transition and emergence of hierarchy in Thy, Denmark: distinguished lecture." *American Anthropologist* 106:111-25.
- Feinman, G.M. 2013. "The emergence of social complexity: Why more than population size matters." Στο *Cooperation & collective action: Archaeological perspectives*, επιμέλεια D.M. Carballo, 35-56. Boulder: University Press of Colorado.
- Fried, M.H. 1967. *The evolution of political society: An essay in political anthropology*. New York: Random House.
- Geschwinde, M. & D. Raetzl-Fabian. 2009. *EWBSL: Eine Fallstudie zu den jungneolithischen Erdwerken am Nordrand der Mittelgebirge*. Beiträge zur Archäologie in Niedersachsen 14. Rahden: VML Verlag Marie Leidorf.

- Graeber, D. & D. Wengrow. 2015. "Farewell to the childhood of man: ritual, seasonality, and the origins of inequality." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 21:597-619.
- Graeber, D. & D. Wengrow. 2021. *The dawn of everything: A new history of humanity*. London: Allen Lane.
- Grundmann, K. 1937. "Magoula Hadzimisiotiki." *AM* 62:56-9.
- Halstead, P. 1981. "Counting sheep in Neolithic and Bronze Age Greece." Στο *Pattern of the past: Studies in honor of David Clarke*, επιμέλεια I. Hodder, G. Isaak & N. Hammond, 307-39. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halstead, P. 1989α. "Like rising damp? An ecological approach to the spread of farming in south east and central Europe." Στο *The beginnings of agriculture*, επιμέλεια A. Milles, D. Williams & N. Gardner, 23-53. *BAR-IS* 496. Oxford: British Archaeological Reports.
- Halstead, P. 1989β. "The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece." Στο *Bad year economics: Cultural responses to risk and uncertainty*, επιμέλεια P. Halstead & J. O'Shea, 68-80. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halstead, P. 1992. "Dimini and the 'DMP': Faunal remains and animal exploitation in Late Neolithic Thessaly." *BSA* 87:29-59.
- Halstead, P. 1993. "Spondylus shell ornaments from Late Neolithic Dimini, Greece: specialized manufacture or unequal accumulation?" *Antiquity* 67:603-09.
- Halstead, P. 1994. "The North-South divide: Regional paths to complexity in prehistoric Greece." Στο *Development and decline in the Mediterranean Bronze Age*, επιμέλεια C. Mathers & S. Stoddart, 195-219. Sheffield Archaeological Monographs 8. Sheffield: Sheffield Academic Press & J.R. Collins Publications.
- Halstead, P. 1995. "From sharing to hoarding: The Neolithic foundations of Aegean Bronze Age society?" Στο *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 5th International Aegean Conference*, Aegaeum 12, επιμέλεια R. Laffineur & W. D. Niemeier, 11-21. Liège: University of Liège.

- Halstead, P. 1999. "Neighbours from hell? The household in Neolithic Greece." Στο *Neolithic society in Greece*, επιμέλεια P. Halstead, 77-95. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Halstead, P. 2012. "Feast, food and fodder in Neolithic-Bronze Age Greece: Commensality and the construction of value." *Journal for Ancient Studies, Special Volume* 2:21-51.
- Hansen, H.D. 1933. *Early civilization in Thessaly*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Hauptmann, H. 1999. "The Urfa region." Στο *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization*, επιμέλεια M. Özdoğan & N. Başgelen, 65-86. Constantinople: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Hayden, B. 1995. "Pathways to power: principles for creating socioeconomic inequalities." Στο *Foundations of social inequality*, επιμέλεια D.T. Price & G.M. Feinman, 15-86. New York: Plenum Press.
- Helly, B., J.P. Bravard & R. Caputo. 2000. «Η ανατολική θεσσαλική πεδιάδα: Μεταβολές των ιστορικών τοπίων και η προσχωματική εξέλιξη». *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 38:3-35.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1967. *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας: Αρχή και πρώτη εξέλιξη της Νεολιθικής*. Βόλος: Φιλάρχαιος Εταιρεία Βόλου.
- Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Johnson, M. & C. Perlès. 2004. "An overview of neolithic settlement patterns in Eastern Thessaly." Στο *Explaining social change: studies in honour of Colin Renfrew*, επιμέλεια J. Cherry, C. Scarre & S. Shennan, 65-79. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Καραπάνου, Σ. 2020. «Πρώτα αποτελέσματα από τις πρόσφατες ανασκαφές στις όχθες της αποξηρανθείσας λίμνης Κάρλας, Ανατολική Θεσσαλία». Στο *ΑΕΘΣΕ 5: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 26.2 - 1.3.2015, Τόμος 1: Θεσσαλία*, επιμέλεια Α. Μαζαράκης Αινιάν, 99-111. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Καστοριάδης, Κ. 1978. *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.
- Καστοριάδης, Κ. 1995. *Χώροι του ανθρώπου*. Αθήνα: Ύψιλον.

- Κοβάνη, Ε. 2002. *Λιμνών αποξηράνσεις: Μελέτη αιφφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Kornienko, T. 2009. "Notes on the cult buildings of northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic period." *JNES* 68(2):81-102.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Ι. Ασλάνης, Ι. Vajson & Μ. Βάλλα. 2005. «Προμαχώνας - Topolnica 2002-2003». Στο *ΑΕΜΘ, Τόμος 17, 2003*, επιμέλεια Π. Αδάμ-Βελένη, 91-110. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ., Η. Todorova, Ι. Ασλάνης, Ι. Vajson & Μ. Βάλλα. 2013. «Νέες ανασκαφικές έρευνες στη Νεολιθική Μακεδονία (Μέρος Γ'): Προμαχών-Topolnica». *Αρχαιολογία και Τέχνες*. www.archaiologia.gr/blog/2013/09/23/νέες-ανασκαφικές-έρευνες-στη-νεολιθι-3.
- Kotsakis, K. 1999. "What tells can tell: Social space and settlement in the Greek Neolithic." Στο *Neolithic society in Greece*, επιμέλεια P. Halstead, 66-76. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Kotsakis, K. 2006. "Settlement of discord: Sesklo and the emerging household." Στο *Homage to Milutin Garašanin*, επιμέλεια N. Tasic & C. Grozdanov, 207-20. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts Special Editions.
- Latour, B. 1991. "Technology is society made durable." Στο *A sociology of monsters: Essays on power, technology and domination*, επιμέλεια J. Law, 103-31. London & New York: Routledge.
- Marangou, C. & D. Grammenos. 2005. "Monumentality, functionality, animality: On an unusual prehistoric clay head from central Macedonia, Greece, and its implications." *BSA* 100:1-40.
- McCulloch, W.S. 1945. "A heterarchy of values determined by the topology of neural nets." *Bulletin of Mathematical Biophysics* 7:89-93.
- McGuire, R.H. 1983. "Breaking down cultural complexity: Inequality and heterogeneity." *Advances in Archaeological Method and Theory* 6:91-142.
- Mellaart, J. 1967. *Çatal Hüyük: A neolithic town in Anatolia*. London: Thames & Hudson.

- Miller, D., M. Rowlands & C. Tilley. 1989. "Introduction." Στο *Domination and resistance*, επιμέλεια D. Miller, M. Rowlands & C. Tilley, 1-26. London & New York: Routledge.
- Milojčić, V. 1960. "Die versuchsgrabungen im gebiete von petra am Boibi-See und die gelandebegehungen in Nordostthessalien." *AA* 1960:152-65.
- Milojčić, V. 1976. "Der Megaronbau." Στο *Die deutschen ausgrabungen auf magulen um Larisa in Thessalien 1966. Agia Sofia-Magula, Karagyös-Magula, Bunar Baschi*, επιμέλεια V. Milojčić, A.von den Driesch, K. Enderle, J. Milojčić-v. Zumbusch & K. Klilian, 5-6. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume, Band 15. Bonn: R. Habelt.
- Morris, I. 2013. *The measure of civilization: How social development decides the fate of nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Moumou, C., K. Vouvalidis, S. Pechlivanidou & P. Nikolaou. 2010. "The fluvial action of the Karla basin streams in a natural and man - made environment." *Bulletin of the Geological Society of Greece* 43(2):706-14.
- Μπατζέλας, Χ. 2012. «Νεολιθικές υπόσκαφες κατοικίες στη Θεσσαλία. Ένα παράδειγμα από το Μακρυχώρι Λάρισας. Συσχετισμοί και συγκρίσεις με ανάλογες κατασκευές από τη Μακεδονία». Στο *ΑΕΘΣΕ 3: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 - 15.3.2009, Τόμος 1: Θεσσαλία*, επιμέλεια Α. Μαζαράκης Αινιάν, 57-69. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Μπέσιος, Μ. & Μ. Παππά. 1998. «Ο νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας». *AAA* 23-28:13-29.
- Neustupný, E. 2006. "Enclosures and fortifications in Central Europe." Στο *Enclosing the past: inside and outside in prehistory*, επιμέλεια Α. Harding, S. Sievers & N. Venclova, 1-4. *Sheffield Archaeological Monographs* 15. Sheffield: J.R. Collis Publications.
- Noble, G. 2017. *Woodland in the neolithic of Northern Europe: The forest as ancestor*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nora, P. 1989. "Between memory and history: Les lieux de mémoire." *Representations* 26:7-24.

Orser Jr, C.E. 2017. "Anarchy and self-liberation." *The SAA Archaeological Record* 17:24-5.

Özdoğan, M. 1999. "Concluding remarks." Στο *Neolithic in Turkey: The cradle of civilization*, επιμέλεια M. Özdoğan & N. Başgelen, 225-36. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Παπαδόπουλος, Σ. 2002. *Η μετάβαση από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Παπαδόπουλος, Σ. 2016. *Οικιστική οργάνωση στην προϊστορική Ελλάδα: Η Νεολιθική και η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αλτιντζή.

Παππά, Μ. 2008. «Οργάνωση του χώρου και οικιστικά στοιχεία στους νεολιθικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας». Διδακτορική διατριβή τ.1, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Πεντεδέκα, Α. 2012. «Δίκτυα ανταλλαγής της κεραμικής στη Νεολιθική Θεσσαλία: Κόμβοι και σύνδεσμοι, οικισμοί και σχέσεις». Στο *ΑΕΘΣΕ 3: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 12.3 - 15.3.2009, Τόμος 1: Θεσσαλία*, επιμέλεια Α. Μαζαράκης Αινιάν, 45-56. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Perlès, C. 1992. "Systems of exchange and organization of production in Neolithic Greece." *JMA* 5:115-64.

Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece: The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Porteous, D. & S.E. Smith. 2001. *Domicide: The global destruction of home*. Montreal: McGill-Queen's University Press.

Price, T.D. & G.M. Feinman, επιμ. 1995. *Foundations of social inequality*. New York: Plenum Press.

Renfrew, C. 1977. "Alternative models for exchange and spatial distribution." Στο *Exchange systems in prehistory*, επιμέλεια T.K. Earle & J.E. Ericson, 71-90. New York: Academic Press.

Renfrew, J. 1966. "A report on recent finds of carbonized cereal grains and seeds from Prehistoric Thessaly." *Θεσσαλικά* 5:21-36.

- Renfrew, J. 1973. «Γεωργία». Στο *Νεολιθική Ελλάδα*, επιμέλεια Δ.Ρ. Θεοχάρης, 147-64. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Richards, C. & J. Thomas. 1984. "Ritual activity and structured deposition in Later Neolithic Wessex." Στο *Neolithic studies: a review of some current research*, επιμέλεια R. Bradley & J. Gardiner, 189-218. *BAR-BS* 133. Oxford: British Archaeological Reports Oxford Ltd.
- Robbins, J. 1994. "Equality as a value: Ideology in Dumont, Melanesia and the West." *Social Analysis* 36:21-70.
- Rogers, R.J. 1995. "Tribes as heterarchy: A case study from the prehistoric southeastern United States." Στο *Heterarchy and the analysis of complex societies*, επιμέλεια R.M. Ehrenreich, C.L. Crumley & J.E. Levy, 7-16. Washington: American Anthropological Association.
- Rosenberg, M. 2003. "The strength of numbers: from villages to towns in the Aceramic Neolithic of Southwestern Asia." Στο *From villages to towns: Studies presented to Ufuk Esin*, επιμέλεια M. Özdoğan, H. Hauptmann & N. Baş gelen, 91-101. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayinlari.
- Runnels, C.N., C. Payne, N.V. Rifkind, C. White, N.P. Wolff & S.A. LeBlanc. 2009. "Warfare in Neolithic Thessaly: A case study." *Hesperia* 78:165-94.
- Saitta, D.J. 2005. "Dialoguing with the ghost of Marx: Mode of production in archaeological theory." *Critique of Anthropology* 25:27-35.
- Sarris, A., N. Argyriou, T. Kalayci, F.-X. Simon, J. Donati, C. Cuenca Garcia, G. Cantoro & M. Manataki. 2015. "Neolithic ditches in Thessaly." Στο *Third international conference on remote sensing and geoinformation of environment 16-19 March 2015 - Cyprus*, <http://igean.ims.forth.gr/?q=el>.
- Sarris, A., T. Kalayci, F.-X. Simon, J.C. Donati, I. Moffat, C. Cuenca-Garcia, M. Manataki, G. Cantoro, N. Nikas, N. Argyriou, S. Déderix, G. Karampatsou, E. Kalogiropoulou, C. Manzetti, K. Vouzaxakis, V. Rondiri, P. Arachoviti, K. Almatzi, D. Efstathiou & E. Stamelou. 2016. "New perspectives on neolithic agricultural villages in Eastern Thessaly (Greece) through remote-sensing applications." Στο *117th Annual meeting, January 6-9 2016, San Francisco, California - Archaeological Institute of America*, <http://igean.ims.forth.gr/?q=el>.

- Schmidt, K. 2000. "Göbekli Tepe, Southeastern Turkey: A preliminary report on the 1995-1999 excavations." *Paléorient* 26(1):45-54.
- Schmidt, K. 2005. "Ritual centres & the neolithisation of Upper Mesopotamia." *Neolithics* 2/05:13-21.
- Schneider, G., H. Knoll, K. Gallis & J.-P. Demoule. 1991. "Transition entre les cultures Neolithiques de Sesklo et de Dimini: Recherches mineralogiques, chimiques et technologiques sur les ceramiques et les argiles." *BCH* 115:1-64.
- Service, E.R. 1962. *Primitive social organization: An evolutionary perspective*. New York: Random House.
- Sinopoli, C. 1991. *Approaches to archaeological ceramics*. New York: Plenum Press.
- Skourtopoulou, K. 2006. "Questioning spatial contexts: the contribution of lithics studies as analytical and interpretative bodies of data." Στο *Deconstructing context: A critical approach to archaeological practice*, επιμέλεια D. Papaconstantinou, 50-78. Oxford: Oxbow Books.
- Souvatzi, S. & E. Skafida. 2003. "Neolithic communities and symbolic meaning: Perceptions and expressions of symbolic and social structures at Late Neolithic Dimini, Thessaly." Στο *Early symbolic systems for communication in Southeast Europe, Volume 2*, επιμέλεια L. Nikolova, 429-41. *BAR-IS* 1139. Oxford: John and Erica Hedges Ltd.
- Souvatzi, S. 2007. "Social complexity is not the same as hierarchy." Στο *Socialising complexity: Structure, interaction and power in archaeological discourse*, επιμέλεια S. Kohring & S. Wynne-Jones, 37-59. Oxford: Oxbow Books.
- Souvatzi, S. 2008. *A social archaeology of households in Neolithic Greece: An anthropological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Souvatzi, S. 2012. "Between the individual and the collective: Household as a social process in Neolithic Greece." Στο *New perspectives on household archaeology*, επιμέλεια B. J. Parker & C. P. Foster, 15-43. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Souvatzi, S. 2013. "Land tenure, social relations and social landscapes." Στο *An archaeology of land ownership*, επιμέλεια M. Relaki & D. Catapoti, 21-45. London & New York: Routledge.

Souvatzi, S. 2021. “Morality, egalitarianism and social complexity in the early farming societies.” Διάλεξη στο conference of the International Max Planck Research School for the Anthropology, Archaeology and History of Eurasia, 7 July, Halle (Saale).

Souvatzi, S., A. Reingruber & G. Toufexis. 2021. “Socialising the landscape in the Early Neolithic of Thessaly, Greece.” *Open Archaeology* 7:1176-1191. <https://doi.org/10.1515/opar-2020-0154>.

Spielmann, K.A. 2002. “Feasting, craft specialisation, and the ritual mode of production in small-scale societies.” *American Anthropologist* 104:195-207.

Stordeur, D., M. Brenet, G. Der Aprahamian & J.C. Roux. 2000. “Les bâtiments communautaires de Jerf el Ahmar et Mureybet horizon PPNA (Syrie).” *Paléorient* 26:29-44.

Stordeur, D. 2015. *Le village de Jerf el Ahmar (Syrie, 9500-8700 av. J.-C.). L'architecture, miroir d'une société néolithique complexe*. Paris: CNRS Éditions.

Strathern, M. 1988. *The gender of the gift: Problems with women and problems with society in Melanesia*. Berkeley, CA: University of California Press.

Στρατούλη, Γ., Σ. Τριανταφύλλου, Ν. Κατσικαρίδης & Τ. Μπεκιάρης. 2013. «Η διαχείριση του θανάτου: χώρος ταφικής πρακτικής στον νεολιθικό οικισμό Αυγής Καστοριάς». Στο *ΑΕΜΘ, Τόμος 23, 2009*, επιμέλεια Π. Αδάμ-Βελένη & Κ. Τζαναβάρη, 9-18. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού & Αθλητισμού/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Thurston, T.L. & M. Fernández-Götz. 2021. “Power from below in the archaeological record: Trends and trajectories.” Στο *Power from below in premodern societies: The dynamics of political complexity in the archaeological record*, επιμέλεια T.L. Thurston & M. Fernández-Götz, 1-39. Cambridge: Cambridge University Press.

Toufexis, G. 1994. “Neolithic animal figurines from Thessaly.” Στο *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975-1990. Αποτελέσματα και προοπτικές. Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Λυών, 17-22 Απριλίου 1990, τόμος 1*, επιμέλεια J.C. Decourt, B. Helly & K. Gallis, 163-68. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Τουφεξής, Γ. 2003. "Animals in the Neolithic art of Thessaly." Στο *Zooarchaeology in Greece: Recent advances*, επιμέλεια Ε. Kotjabopoulou, Υ. Hamilakis, Ρ. Halstead, C. Gamble & Ρ. Elefanti, 263-71. *BSA Studies* 9.

Τουφεξής, Γ. 2006. «Η λίμνη Κάρλα (Βοιβής) και η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιόσκαλα. Πρώτα συμπεράσματα και προοπτικές». Στο *ΑΕΘΣΕ: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, τ. 1, Βόλος 27.2-2.3.2003, 65-80. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ. 2009. «Τρία πήλινα ζωόμορφα αντικείμενα από τον οικισμό της τελικής Νεολιθικής εποχής στη θέση Παλιόσκαλα, Ν. Λάρισας». Στο *ΑΕΘΣΕ 2: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, τ. 1, Βόλος 16.3-19.3.2006, επιμέλεια Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, 85-99. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ., Σ. Μανώλης, Γ. Φουντουλάκης & Ε. Πετρουσά. 2009. «Ταφές της Νεότερης Νεολιθικής εποχής από το Νεολιθικό οικισμό στη θέση Προφήτης Ηλίας Μάνδρας, Ν. Λάρισας». Στο *ΑΕΘΣΕ 2: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, τ. 1, Βόλος 16.3-19.3.2006, επιμέλεια Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, 101-12. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ., Κ. Τσεργά & Ε. Παπανικολάου. 2012. «Σωστική ανασκαφή σε νεολιθικό οικισμό στο χωριό Βασιλής, περιφερειακή ενότητα Λάρισας». Στο *ΑΕΘΣΕ 3: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 12.3 - 15.3.2009, Τόμος 1: Θεσσαλία, επιμέλεια Α. Μαζαράκης Αινιάν, 107-17. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ. 2014. *Ο προϊστορικός οικισμός στην Παλιόσκαλα Αγιάς*. Λάρισα: Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού/ΙΕ ΕΠΚΑ.

Toufexis, G. 2016. "Palioskala. A Late Neolithic, Final Neolithic and Early Bronze Age settlement in the Eastern Thessalian plain, Central Greece." Στο *The human face of radiocarbon: Reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC*, επιμέλεια Ζ. Tsirtsoni, 361-80. Lyon: Maison de l'Orient et de la Mediterranee - Jean Pouilloux.

Τουφεξής, Γ. 2017α. «Οικιστική δραστηριότητα και οργάνωση του χώρου στους οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία: Παραδείγματα από τους οικισμούς στον Προφήτη Ηλία Μάνδρας, Μακρυχώρι, Γαλήνη και Ραχμάνι». Διδακτορική διατριβή τ.1, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ. 2017β. «Οικιστική δραστηριότητα και οργάνωση του χώρου στους οικισμούς της Νεότερης Νεολιθικής στη Θεσσαλία: Παραδείγματα από τους οικισμούς στον Προφήτη Ηλία Μάνδρας, Μακρυχώρι, Γαλήνη και Ραχμάνι». Διδακτορική διατριβή τ.2, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ. & Μ. Δαφούλα. 2020. «Παλαιόσκαλα. Η ανάδειξη ενός προϊστορικού οικισμού». Στο *ΑΕΘΣΕ 5: Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, τ. 1, Βόλος 26.2-1.3.2015*, επιμέλεια Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν, 93-8. Βόλος: Υπουργείο Πολιτισμού/Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τουφεξής, Γ. 2022. «Νεολιθικά ομοιώματα σπιτιών του Διαχρονικού Μουσείου Λάρισας». Στο *Μυρρίνη: Μελέτες αγαιακής προϊστορίας. Τιμητικός τόμος για την Αικατερίνη Παπαευθυμίου-Παπανθίμου*, επιμέλεια Ν. Μερούσης, Μ. Νικολαΐδου & Α. Στεφανή, 199-215. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Treuil, R. 2015. «Νεολιθική Εποχή». Στο *Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την Εποχή του Χαλκού*, επιμέλεια R. Treuil, P. Darcquel, J.C. Poursat & G. Touchais, 125-73. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα.

Trigger, B.G. 2003. *Understanding early civilizations: A comparative study*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tringham, R. 2005. "Weaving house life and death into places: A blueprint for a hypermedia narrative." Στο *(Un)settling the Neolithic*, επιμέλεια D. Bailey, A. Whittle & V. Cummings, 98-111. Oxford: Oxbow Books.

Τσουντας, Χ. 1908. *Αι προϊστορικά ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Tsuneki, A. 1989. "The manufacture of *Spondylus* shell objects at neolithic Dimini, Greece." *Orient* 25:1-21.

Varndell, G. & P. Topping, επιμ. 2002. *Enclosures in Neolithic Europe: Essays on causewayed and non-causewayed sites*. Oxford: Oxbow Books.

Wace, A.J.B. & M.S. Thompson. 1912. *Prehistoric Thessaly*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wattenmaker, P. 1998. *Household and state in Upper Mesopotamia: Specialized economy and the social uses of goods in an early complex society*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Whittle, A. 2003. *The archaeology of people: Dimensions of neolithic life*. London & New York: Routledge.

Wynne-Jones, S. & S. Kohring. 2007. "Socialising complexity." Στο *Socialising complexity: Structure, interaction & power in archaeological discourse*, επιμέλεια S. Wynne-Jones & S. Kohring, 2-12. Oxford: Oxbow Books.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2009. «Μη οικιστικές χρήσεις χώρου στους νεολιθικούς οικισμούς». Διδακτορική διατριβή τ.1, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Χονδρογιάννη-Μετόκη, Α. 2015, 19 Οκτωβρίου. «Ο νεολιθικός οικισμός της Τούμπας Κρεμαστής Κοιλιάδας (Μέρος Δ΄)». *Αρχαιολογία και Τέχνες*. www.archaiologia.gr/blog/2015/10/19/o-νεολιθικός-οικισμός-της-τούμπας-κρ-4.

Χουρμουζιάδης, Γ. 1977. «Ένα ειδικευμένο εργαστήριο κεραμικής στο Νεολιθικό Διμήνι». *ΑΑΑ* 10(2):207-25.

Χουρμουζιάδης, Γ. 1993. *Το νεολιθικό Διμήνι. Προσπάθεια για μία νέα προσέγγιση του νεολιθικού υλικού*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας.

Χουρμουζιάδης, Γ. 2007. «Σέσκλο και Διμήνι». Στο *Μεγάλες στιγμές της ελληνικής αρχαιολογίας*, επιμέλεια Π. Βαλαβάνης, 184-95. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.

Χρυσοστόμου, Π. 2003. «Νέα στοιχεία από τη νεολιθική έρευνα στην επαρχία Γιαννιτσών. Μία άγνωστη μορφή προϊστορικής γραφής». Στο *ΑΕΜΘ, Τόμος 15, 2001*, επιμέλεια Π. Αδάμ-Βελένη, 489-98. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού/Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων/Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Zangger, E. 1991. "Prehistoric coastal environments in Greece: The vanished landscapes of Dimini bay and lake Lerna." *JFA* 18:1-15.

Κατάλογος Εικόνων - Σχεδίων

Εικ. 1: Η Θεσσαλία και οι τρεις οικισμοί: Διμήνι - Μάνδρα - Παλιόσκαλα.

Εικ. 2: Η σύγχρονη απόσταση του νεολιθικού Διμηνίου από τη θάλασσα (3 χλμ.).

Εικ. 3: Ο οικισμός του Διμηνίου (Souvatzi 2007, 41).

Εικ. 4: Οι διαδοχικοί περίβολοι του Διμηνίου.

Εικ. 5: Η νότια διάδοος προς το κέντρο του οικισμού.

Εικ. 6: Ο ανοικτός χώρος στο κέντρο του οικισμού.

Εικ. 7: Το κτίριο H4 στο κέντρο του οικισμού.

Εικ. 8: Θερμική κατασκευή σε ανοικτό χώρο.

Εικ. 9: Η νεολιθική θέση της Μάνδρας και η μικρή απόστασή της από τον Πηνειό (3-4 χλμ.).

Εικ. 10: Ο νεολιθικός οικισμός της Μάνδρας. Κάτοψη της ανασκαφής (Τουφεξής 2017β, 34).

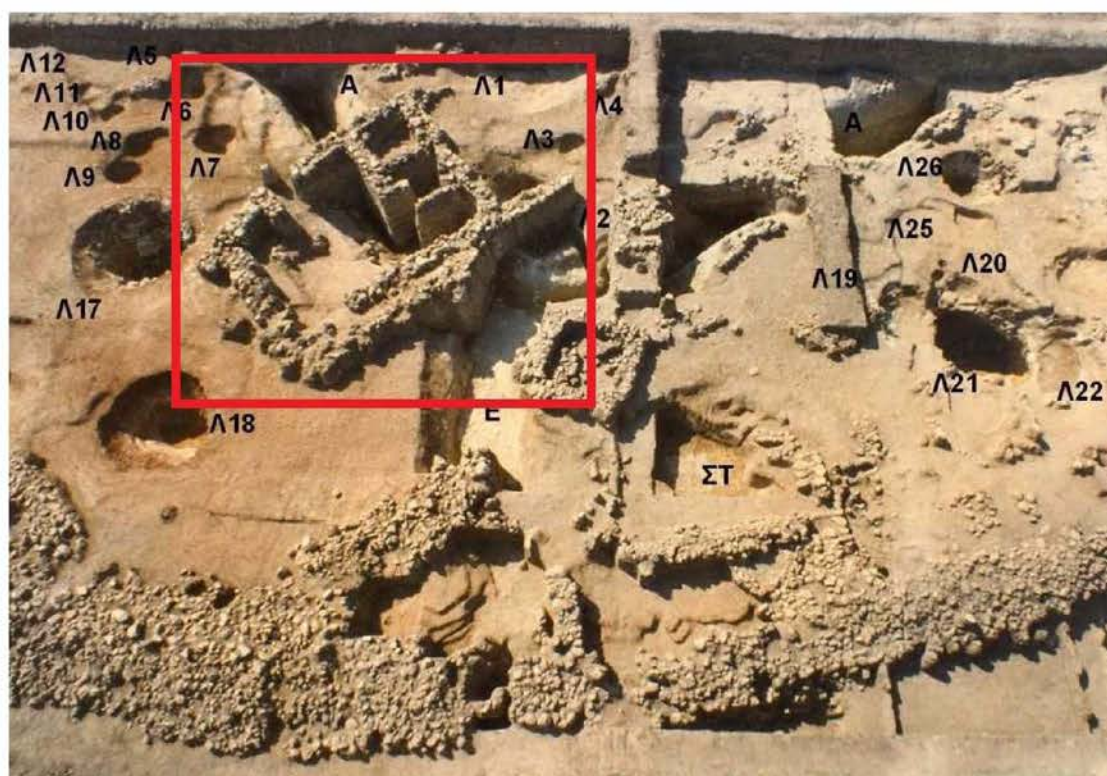
Εικ. 11: Ο χώρος του νεολιθικού οικισμού στη Μάνδρα μετά την κατάχωση και όπως φαίνεται σήμερα (Απρίλιος 2023).

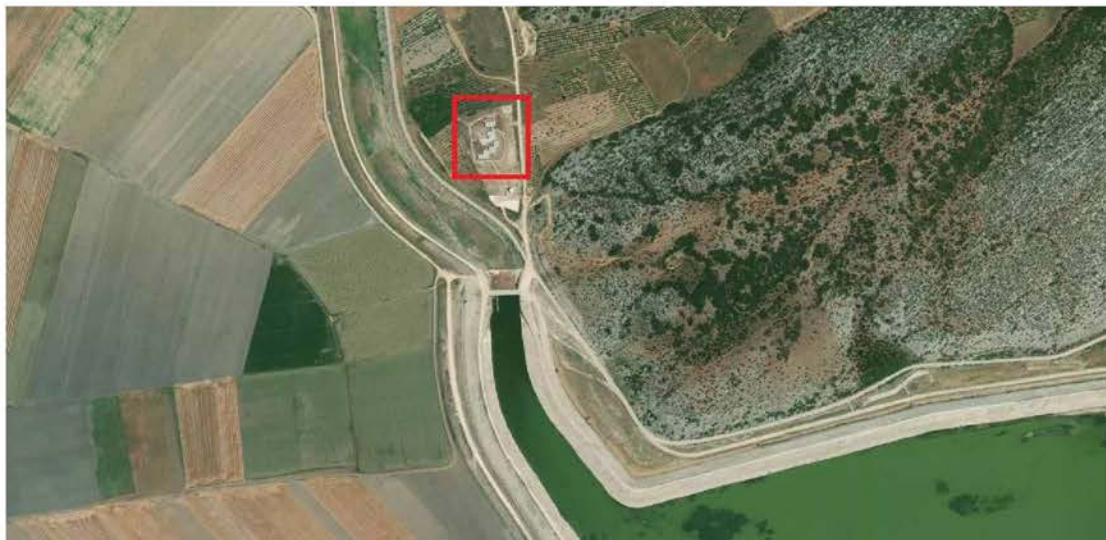
Εικ. 12: Το Λιθόστρωτο ΛΘ7 (Τουφεζής 2017β, 48).

Εικ. 13: Το βορειοανατολικό τμήμα του περιβόλου (Τουφεξής 2017β, 80).

Εικ. 14: Το Οίκημα Α σε μικρή απόσταση από τον περίβολο (Τουφεξής 2017β, 35).

Εικ. 15: Ο νεολιθικός οικισμός της Παλιόσκαλας σε μικρή απόσταση από το βόρειο όριο της σύγχρονης λίμνης Κάρλας και από τους πρόποδες του Μαυροβουνίου.

Εικ. 16: Ο νεολιθικός οικισμός της Παλιόσκαλας. Κάτοψη της ανασκαφής (Τουφεξής 2014, 16-17).

Εικ. 17: Ο εξωτερικός περίβολος της Παλιόσκαλας.

Εικ. 18: Το άνοιγμα του περιβόλου.

Εικ. 19: Οι δύο αναλημματικοί περίβολοι που περικλείουν το κεντρικό κτίριο.

Εικ. 20: Θερμική κατασκευή σε ανοικτό χώρο του οικισμού της Παλιόσκαλας.

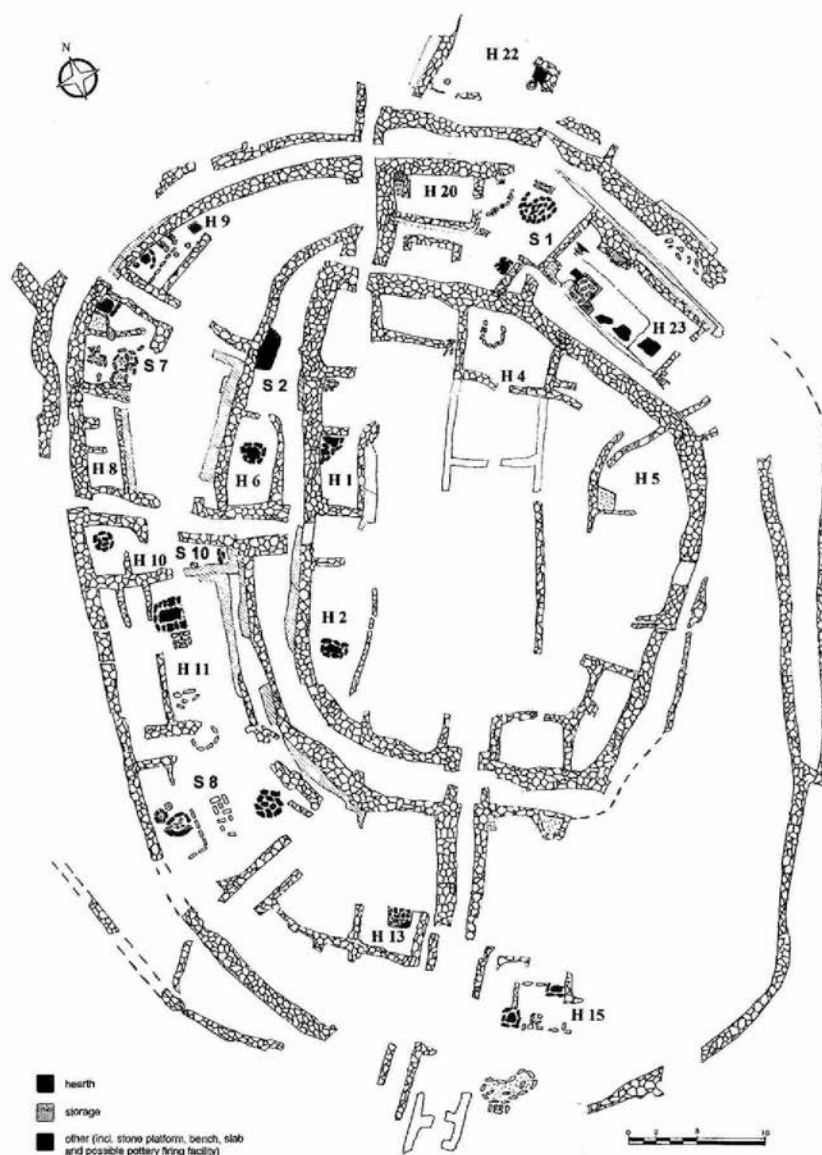
Εικ. 21: Το δυτικό κτίσμα, από τα τρία τετράπλευρα κτίρια.

Εικ. 22: Το κεντρικό κτίριο και οι δύο αναλημματικοί περίβολοι.

Εικ. 23: Το κεντρικό κτίριο.

Σχ. 1: Τα κτίρια των νοικοκυριών, τα εργαστήρια, οι θερμικές κατασκευές κ.ά. (Souvatzi 2008, 115. Επανασχεδίαση. Αρχικό σχέδιο: Χουρμουζιάδης 1993).